

## **I. Σύντομη αναγωγή στις ιστορικές καταβολές της έννοιας της ιδιοκτησίας.**

**A.** Στον αρχικό πυρήνα της έννοιας της ιδιοκτησίας βρίσκεται μία σχέση ανάμεσα στον άνθρωπο και στα πράγματα (ή σε ό,τι κατά καιρούς εξομοιώνεται με τα πράγματα). Πρόκειται για μία σχέση εξουσίαση: το ότι ένας άνθρωπος είναι ιδιοκτήτης ενός πράγματος σημαίνει ότι το κτάται ως ίδιον, το κάνει δηλαδή ό,τι θέλει.

Σε ορισμένες εποχές μάλιστα και σε ορισμένους πολιτισμούς η σχέση αυτή είχε θεωρηθεί τόσο στενή, ώστε διάφορα αντικείμενα που ανήκαν στον νεκρό όσο ζούσε τοποθετούνταν μαζί του στον τάφο όπως π.χ. τα κτερίσματα των αρχαίων ελληνικών τάφων. Συχνά άλλωστε η σχέση ανάμεσα στον άνθρωπο και στην ιδιοκτησία περιεβάλλετο χαρακτήρα ιερότητας. Ένα άγνωστο ίσως προσωνύμιο του Δία ήταν «όριος», δηλαδή «ο των συνόρων», ο δε νόμος του αναφέρεται από τον Πλάτωνα ως εξής: «Διός ορίου μεν πρώτος νόμος ο δε ειρήσθω μη κινείτω γης όρια μηδείς μήτε οικείου πολίτου γείτονος μήτε ομοτέρμονος». Ανάλογη λατινική θεότητα ήταν ο Termus, όνομα που έχει την ίδια ρίζα με την λέξη terminus που έχει και την έννοια όριο<sup>1</sup>.

Η καταγωγή της και η εξέλιξη ιδιοκτησίας ως σύγχρονου κοινωνικού θεσμού –κατά τον ιστορικό Hobsbawm το δικαίωμα της ιδιοκτησίας είναι «χαρακτηριστικότερη επινόηση της αστικής κοινωνίας»<sup>2</sup> δεν ανήκει στα αντικείμενα με τα οποία ασχολείται από την ιστορία της έννοιας της ιδιοκτησίας ασφαλώς βοηθά στην πληρέστερη κατανόηση του δικαιώματος

---

<sup>1</sup> Βλ.ετικά Ν.Ι.Σαριπόλου, Πραγματεία του Συνταγματικού Δικαίου, 2<sup>η</sup> έκδ., τομ.4<sup>ος</sup>, (1875), 421. Το χωρίο του Πλάτωνα προέρχεται από το Η'Βιβλίο των Νόμων και αναπαραπέμπεται από την παραπάνω σελίδα της Πραγματείας του Ν.Σ.Σαριπόλου.

<sup>2</sup> E.J.Hobsbawm, η εποχή του κεφαλαίου 1848-1875 (The age of Capital 1848-187 (1976), ελληνική μτφρ. Δημοσθένη Κούρτοβικ (1994), 436.

και του θεσμού της ιδιοκτησίας όπως ρυθμίζεται και κατά το ισχύον ελληνικό Σύνταγμα.

Είναι χρήσιμο, ήδη στο σημείο αυτό, να υπενθυμισθεί ότι δεν υπάρχει κάποια απόλυτη και αμετάβλητη έννοια της ιδιοκτησίας, την οποία θα μπορούσε να προσδιορίσει η φιλοσοφική, νομική, ιστορική, εθνολογική, αρχαιολογική κ.λ.π. έρευνα. Η έννοια της ιδιοκτησίας –δηλαδή το ακριβές εκάστοτε περιεχόμενο της εξουσιαστικής σχέσης του ανθρώπου προς τα πράγματα ή προς ό,τι εξομοιώνεται με αυτά- εξελίσσεται μέσα στην ιστορία και μεταβάλλεται και παραλλάσσει<sup>3</sup>. Μπορούμε πάντως να παρατηρήσουμε, π.χ. μαζί με τον Harold Laski, ότι «(t) he history of private property is, above all, the record of the most varied limitations upon the use of powers it implies»<sup>4</sup>. Η ακόμη, μαζί με τον Αλέξανδρο Σβώλο, ότι «εις την νομοθετικήν ιστορίαν του δικαιώματος της ιδιοκτησίας κατοπτρίζεται η απόστασις, την οποίαν διέτρεξε το ατομιστικόν σύστημα των επαναστάσεων του 18<sup>ου</sup> και 19<sup>ου</sup> αιώνος μέχρι σήμερον και εμφανίζονται οι επιδράσεις, τας οποίας το Κράτος υπέστη ως προς την εξέλιξιν των σχέσεων του προς την κοινωνίαν»<sup>5</sup>.

**B.** Το περιεχόμενο της έννοιας της ιδιοκτησίας κατά την αντίληψη των Ρωμαίων αρχικά εκπήγασε από την *patria potestas*, την απόλυτη δηλαδή εξουσία πάνω στα πρόσωπα και στα πράγματα που ανήκαν στην υπό τον *pater familias* οικογένεια. Τόσο κατά το κλασικό ρωμαϊκό δίκαιο, όσο και κατά το ιουστινιάνειο, η ιδιοκτησία (*dominium, proprietas*) νοείται ως ένα πράγμα. Επρόκειτο για ένα απόλυτο και απεριόριστο –*usque ad coelum et inferos*– εμπράγματο δικαίωμα, κατά

<sup>3</sup> Πρβλ. σχετικά παρακάτω, 25 επ., 141 επ.

<sup>4</sup> Harold Laski, *A. Grammar of Politics*, (1925), 179.

<sup>5</sup> Α.Ι.Σβώλου, *Η ιδιοκτησία κατά τα τελευταία Συντάγματα της τελευταίας εικοσαετίας (1919-1939)* (=Σβώλου, *Ιδιοκτησία*), Θ'Α (1942), 3.

δε την αρχαϊκή ρωμαϊκή εποχή για το μόνο εμπράγματο δικαίωμα<sup>6</sup>.

Και αυτό πάντως το απόλυτο δικαίωμα διάθεσης που κατοχύρωνε το ρωμαϊκό δίκαιο υπέκειτο σε κάποιους περιορισμούς δημοσίου δικαίου, τους οποίους επέβαλαν οι Κήνσορες, προς εξυπηρέτηση δημοσίου συμφέροντος κατά την ενάσκηση των αρμοδιοτήτων τους ως εισηγητών των δημοσίων ηθών. Έτσι μπορούσαν να επιβληθούν περιορισμοί στην ιδιοκτησία για θρησκευτικούς ή υγειονομικούς λόγους ή για την καταπολέμηση εκδηλώσεων ηθοφθόρας πολυτέλειας. Η έννοια πάντως της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης παρέμεινε για πολλούς αιώνες άγνωστη στο ρωμαϊκό δίκαιο, όταν δε εμφανίσθηκε, κατά την περίοδο της απολυταρχίας, έλαβε την μορφή αναγκαστικής πώλησης, η οποία επιβαλλόταν για σκοπούς όπως, π.χ. η ανέγερση δημοσίων κτιρίων<sup>7</sup>.

Κατά την περίοδο της μεσαιωνικής φεουδαρχίας η ιδιοκτησίας (dominium) είχε συγχωνευθεί με την πολιτική εξουσία του φεουδάρχη (imperium). Οι διάφορες μορφές και οι πολύπλοκες ρυθμίσεις της ιδιοκτησίας της γης από τους φεουδάρχες ηγεμόνες, η οποία συμβάδιζε αδιάσπαστα με την πολιτική εξουσία τους πάνω στους προσδεδεδεμένους στην γη που καλλιεργούσαν αγρότες (και μεταβιβάσιμους μαζί με την γη που καλλιεργούσαν) δεν αποτελούν αντικείμενο της παρούσας πραγμάτευσης<sup>8</sup>.

<sup>6</sup> Για την ιδιοκτησία κατά το ρωμαϊκό δίκαιο βλ. αντί πολλών συνοπτικά Max Kaser, *Romisches Privatrecht*, 6<sup>η</sup> έκδ. (1968), 86 επ. βλ. επίσης Otto Kimminich, Arikel 14 σε *Bonner Kommentar zum Grundgesetz* (65, Lieferung, August 1992) [= Kimminich, *Bonner Kommentar*], 11 επ. Παρ. 1-7.

<sup>7</sup> Βλ. Kaser, *όπ.π.* 89-90.

<sup>8</sup> Βλ. αντί άλλων συνοπτικά Helmut Rittstieg, *Eigentum als Verfassungsproblem* (1976), 2 επ. Και τις ειδικότερες βιβλιογραφικές παραπομπές.

Εκείνο όμως που αξίζει να σημειωθεί είναι ότι όλη η θεωρητική τεκμηρίωση της ιδιοκτησίας ως ατομικού δικαιώ-

ματος από τους φιλοσόφους του Διαφωτισμού<sup>9</sup>, καθώς και η συμπερίληψή της στα πρώτα Συντάγματα και στην Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη που προέκυψε από την Γαλλική Επανάσταση του 1789 ως θεμελιωδυστάτου και αναπαλλοτρίωτου ανθρωπίνου δικαιώματος, απεκατέστησε θεωρητικά την ιδιοκτησία ως δικαίωμα του ατόμου και την απελευθέρωσε από τα μεσαιωνικά φεουδαρχικά δεσμά της. Με τον τρόπο αυτό τέθηκε η βασική προϋπόθεση για την λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος, ενός οικονομικού και κοινωνικού συστήματος δηλαδή, το οποίο στηρίζεται ακριβώς στην δυνατότητα απεριόριστης συγκέντρωσης και απεριόριστης διάθεσης πλούτου<sup>10</sup>.

## **II-Η κοινωνική δέσμευση της ιδιοκτησίας**

**A.** Η απόλυτη θεώρηση της ιδιοκτησίας και η απεριόριστη χρήση των δικαιωμάτων που απέρρεαν από αυτήν ακριβώς την απόλυτη θεώρησή της, ο άκρατος δηλαδή φιλευθερισμός, αρχικά λειτούργησαν με απόλυτη ορμή. Εξασφαλίζοντας την απεριόριστη χρήση του δικαιώματος της ιδιοκτησίας στήριξαν σε αυτήν την απεριόριστη ελευθερία της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και των συμβάσεων. Η μη παρέμβαση του κράτους στον χώρο των εναγόμενων στην ιδιωτική δραστηριότητα οικονομικών σχέσεων θεωρήθηκε αρχή απαραβίαστη και οτιδήποτε κατέτεινε προς την αντίθετη κατεύθυνση περίπου ιεροσυλία.

---

<sup>9</sup> Πρβλ. παραπάνω 15 επ.

<sup>10</sup> Πρβλ. μεταξύ των νομικών συγγραφέων, αντί πολλών Kimminich, Bonner Kommentar, 12-13 παρ. 6.

Ακριβώς η απόλυτη ελευθερία της ιδιοκτησίας και της χρήσης των δικαιωμάτων που απέρρεαν από αυτήν απέβη θεσμική κατοχύρωση των μεγάλων οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων και των μηχανισμών αναπαραγωγής τους. Η μεγάλη οικονομική, κοινωνική και πολιτική δύναμη ενός ιδιοκτήτη πλούτου και μέσων παραγωγής του, παραβαλλόμενη προς την μεγάλη αδυναμία και την πιεστική ανάγκη βιοπορισμού ενός κατόχου μόνο της προσωπικής εργασίας του, εξασφάλιζε στον πρώτο την «ελευθερία-ασυδοσία» να επιβάλλει τους δικούς τους όρους «συνεργασίας» και στον δεύτερο την «ελευθερία – πειθαναγκασμό» να τους αποδεχθεί. Ένα γλίσχρο και ανασφαλές ημερομίσθιο για δώδεκα ή δεκαέξι ώρες κοπιαστικής εργασίας την ημέρα ήταν το περισσότερο στο οποίο μπορούσε να ελπίζει ένας μη κάτοχος πλούτου ή μέσων παραγωγής. Με την εργασία του για τον μεν ιδιοκτήτη του πλούτου εξασφάλιζε την περαιτέρω ενίσχυση της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής του δύναμης, ενώ για τον εαυτό του περιοριζόταν στην (συχνά αμφίβολη) δυνατότητα να συντηρεί την βιολογική του ύπαρξη, ώστε να μπορεί, προκειμένου να συνεχίσει να την συντηρεί, να συμβάλλει στην περαιτέρω αύξηση του πλουτισμού και της ισχύος του εργοδότη του.

Ένας μεγάλος πολιτικός επιστήμονας, γράφοντας το 1925, δηλαδή σε μία χρονική στιγμή όπου η άκρατη φιλελεύθερη αντίληψη για την ιδιοκτησία, είτε μερικώς επικρατούσε ακόμη (αν και είχε αρχίσει να περιέρχεται σε ύφεση), είτε πάντως ήταν ακόμη εξαιρετικά νωπή η ανάμνησή της, περιέγραψε με έντονα χρώματα τον εκφυλισμό στον οποίο οδήγησε η βάρβαρη ελευθερία του δικαιώματος της ιδιοκτησίας:

«Μία πλούσια debutante θα δαπανήσει για τη βραδυή της εσθήτα περισσότερα από το ετήσιο εισόδημα των εργατών που

το κατασκεύασαν. (...) Υπάρχει μία μεγάλη τάξη ανθρώπων που διαβοιοί σε παρασιτική απραξία, και της οποίας τα γούστα απαιτούν την υποταγή κεφαλαίου και εργασίας στην ικανοποίηση ζήτησης που δεν σχετίζεται με τις ανθρώπινες ανάγκες. (...) Οι άνθρωποι αρχίζουν ίσως να αποκτούν περιουσία για να προφυλάξουν τις ζωές τους από την ανάγκη, αλλά συνεχίζουν να την αποκτούν λόγω των διακρίσεων που συνεπάγεται η κατοχή της. Ικανοποιεί την ματαιοδοξία τους και το πάθος τους για εξουσία, του επιτρέπει να προσαρμόσουν την θέληση της κοινωνίας στην δική τους θέληση.

Το αποτέλεσμα είναι (...) [ότι] παράγουν αγαθά και υπηρεσίες όχι για να χρησιμοποιηθούν, αλλά για να αποκτήσουν περιουσία από την παραγωγή τους. (...) Αυτοί καταστρέφουν τις φυσικές πηγές πλούτου. Αυτοί οδηγούν στην έλλειψη εμπορευμάτων. Αυτοί διαφθείρουν νομοθετικά σώματα. Αυτοί οδηγούν σε διαστροφή τις πηγές της γνώσης. (...) Αυτοί εκμεταλλεύονται, κάποτε με αποτρόπαιη σκληρότητα, τις καθυστερημένες φυλές της ανθρωπότητας. Μολύνουν με το δηλητήριό τους εκείνους που εργάζονται για τους μισθούς που αυτοί προσφέρουν. (...) Εξωθούν σε απεργίες που έχουν ως αποτέλεσμα σοβαρή βλάβη της κοινωνίας. Καταστρέφουν την ποιότητα της ανθρώπινης ζωής. Ίσως διαθέτουν οι ίδιοι, όπως συμβαίνει στην Αμερική, τα εκπαιδευτικά εργαλεία της κοινωνίας. (...) Δεν εξασφαλίζουν ωστόσο ένα Κράτος καλά οργανωμένο. Παραμένει ιστορικά προφανές ότι, μία κοινωνία διαιρεμένη σε πλούσιου και φτωχούς, όταν οι τελευταίοι είναι πολυάριθμοι, στηρίζεται σε θεμέλια από άμμο<sup>11</sup>.

Εκείνο λοιπόν που από τον Locke τεκμηριώθηκε ως απαραβίαστο δικαίωμα που ενυπάρχει στην φύση του ανθρώπου,

---

<sup>11</sup> Laski, όπ.π., 176-177.

πηγάξει από τον μόχθο του και εξυπηρετεί την συντήρηση και την ευτυχία του απέληξε σε κοινωνική δυνατότητα που πηγάζει κυρίως από τον μόχθο άλλων και εξυπηρετεί την χλιδή και την εξουσία λίγων με αντίτιμο την αθλιότητα και τον αποκλεισμό των πολλών. Κατά μία χαρακτηριστική φράση, «[ε] πρόκειται μάλλον για την ελευθερία της ιδιοκτησίας που απέληξε στην ιδιοκτησία της ελευθερίας...»<sup>12</sup>

**Β.** Οι γενικότερες αντιδράσεις, κοινωνικές, ιδεολογικές, φιλοσοφικές, πολιτικές στην κατάσταση του «βάρβαρου φιλελευθερισμού», καθώς και τα ιστορικά και πολιτικά γεγονότα που σημειώνουν τις αντιδράσεις αυτές είναι γνωστές και από την ιστορία<sup>13</sup>.

Ειδικότερα, όσον αφορά στο δικαίωμα της ιδιοκτησίας, η αντίδραση (και αντίσταση) στις χαίνουσες κοινωνικές ανισότητες και γενικά στις καταστάσεις που δημιουργούσε η απόλυτη θεώρησή του οδήγησε στην ανάδειξη μιας «κοινωνικής λειτουργίας» της ιδιοκτησίας.

Η ιδιοκτησία εκτός από ατομικό δικαίωμα θεωρήθηκε και κοινωνικός θεσμός και υποβλήθηκε σε δεσμεύσεις χάριν του κοινωνικού συνόλου, με άμεσο αποτέλεσμα να υπάρξει αντίστοιχη εξέλιξη στην αντίληψη σχετικά με την έκταση του περιεχομένου του δικαιώματος της ιδιοκτησίας. Η άσκηση των δικαιωμάτων που πήγαζαν από την ιδιοκτησία θεωρήθηκε ότι μπορεί πλέον να περιορίζεται, αν οι περιορισμοί εξυπηρετούν το δημόσιο συμφέρον. Άρα από την ιδιοκτησία δεν πήγαζαν μόνον θεμελιώδη δικαιώματα, αλλά και υποχρεώσεις.

<sup>12</sup> Αρ. Μάνεση, *Συνταγματικά Δικαιώματα, α'*, Ατομικές ελευθερίες, Πανεπιστημιακές παρδόσεις, δ' εκδ., Θεσσαλονίκη, 1982 (=Μάνεση, *Συνταγματικά δικαιώματα*), 28.

<sup>13</sup> Πανοραμική ιστορική, κοινωνική και πολιτιστική ανάλυση της εποχής της ανόδου του κεφαλαίου και της πτώσης του φιλελευθερισμού περιέχει το ιστορικό έργο του Eric J. Hobsbawm, *Η εποχή του κεφαλαίου 1848-1875 The Age of Capital 1848-1875* (1976), ελληνική μτφρ. Δημοσθένη Κούρτοβικ (1994) και *Η εποχή των άκρων. Ο σύντομος εικοστός αιώνας 1914-1991 (Age of Extremes. The Short Twentieth Century 1914-1991)* (1994), ελληνική μτφρ. Βασ. Καπετανγιάννη (1994).

Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος, με τις κοινωνικές απαιτήσεις της πολεμικής οικονομίας και τα μεγάλα δικαιώματα που αναγνωρίστηκαν συναφώς στο κράτος, συνετέλεσε καθοριστικά στην εξέλιξη των περιορισμών της ιδιοκτησίας και στην αποδοχή και εδραίωση της αντίληψης ότι η ιδιοκτησία είναι «νομικός θερμός, εντός του οποίου η έννοια της κοινωνικής λειτουργίας κατισχύει του δικαιώματος του κυρίου ή τουλάχιστον συμβαδίζει με αυτήν αδιασπάστως»<sup>14</sup>.

Σε μία ιδιαίτερα διεισδυτική παρατήρησή του, ο Αλέξανδρος Σβώλος, γράφοντας το 1939, σημειώνει ότι «[η] πολιτική δύναμις δια της οποίας προήχθη η εξέλιξις αυτή υπήρξεν, ως ευνόητον, η καθολική ψήφος. Εν ονόματι του κοινού συμφέροντος ώθησε την νομοθεσίαν προς τους ρυθμιστικούς της ιδιοκτησίας περιορισμούς και προς την επιβολήν θυσιών εις τον ιδιοκτήτην, όχι βέβαια δια την πραγματοποίησιν του ιδανικού της ισότητος, αλλά τουλάχιστον δια την απάμβλυνσιν του εγωϊστικού χαρακτήρος του δικαιώματος τούτου»<sup>15</sup>.

Πρωτοποριακή στο θέμα αυτό αποδείχθηκε η διάταξη του άρθρου 153, *in fine*, του γερμανικού Συντάγματος του 1919 (Συντάγματος της Βαϊμάρης), κατά την οποία «(...) η ιδιοκτησία δεσμεύει. Η χρήση της πρέπει να αποτελεί ταυτόχρονα εξυπηρέτηση του κοινού καλού»<sup>16</sup>. Παράλληλα, με αφετηρία την δεκαετία του 1920, γνώρισε ιδιαίτερη άνθιση η γερμανική νομική θεωρία σχετικά με την ιδιοκτησία ως κοινωνικά δεσμευμένο συνταγματικό αγαθό, η νομολογία του τότε γερμανικού ακυρωτικού υιοθέτησε τα θεμέλια των θεωρητικών

<sup>14</sup> Σβώλου, *Ιδιοκτησία* 7, βλ. και 6-7.

<sup>15</sup> Σβώλου, *Ιδιοκτησία* 8, πρβλ. και 9.

<sup>16</sup> «(...) Eigentum verpflichtet. Sein Gebrauch soll zugleich Dienst sein für das Gemeine Beste». Σχετικά με την μεταβολή της λειτουργίας της ιδιοκτησίας βλ. π.χ. Kimminich, *Bonner Kommentar*, 16 επ., παρ. 13-17, Helmut Rittstien, Art. 14 και 15 σε *Kommentar zum Grundgesetz fuer die Bundesrepublik Deutschland*, Band 1, Reihe Alternativkommentare, Gesamtausgabe Rudolf Wassermann (1984), [=Rittstiege, Kommentar], 1037-1038 και τις παραπομπές που κάνουν οι συγγραφείς αυτοί.



αυτών προσεγγίσεων<sup>17</sup> ενώ στην θεωρία, τη νομολογία και τα Συντάγματα πολλών άλλων κρατών έγινε εμφανής η καινοτόμος αυτή γερμανική επίδραση<sup>18</sup>.

Γ. Η εξέλιξη αυτή στην προσέγγιση της έννοιας της ιδιοκτησίας και των ελευθεριών που συνεπάγεται η συνταγματική κατοχύρωσή της, δεν περιορίζεται μόνον στις διατυπώσεις των συνταγματικών κειμένων, δηλαδή στην προσθήκη στο γράμμα των θετικών συνταγματικών διατάξεων που κατοχυρώνουν την ιδιοκτησία και νέων διατάξεων ή ρητρών που υπάγουν την άσκησή της στην εξυπηρέτηση του δημοσίου συμφέροντος. Επεκτείνεται και στην ίδια την αντίληψη σχετικά με την έκταση των δικαιωμάτων που συνεπάγεται η συνταγματική κατοχύρωσή της, δεν περιορίζεται μόνο στις διατυπώσεις των συνταγματικών κειμένων, δηλαδή στην προσθήκη στο γράμμα των θετικών συνταγματικών διατάξεων που κατοχυρώνουν την ιδιοκτησία και νέων διατάξεων ή ρητρών που υπάγουν την άσκησή της στην εξυπηρέτηση του δημοσίου συμφέροντος. Επεκτείνεται και στην ίδια την αντίληψη σχετικά με την έκταση των δικαιωμάτων που συνεπάγεται η συνταγματική κατοχύρωση της ιδιοκτησίας, ακόμη και χωρίς να μεταβάλλεται το γραπτό συνταγματικό κείμενο. Το χαρακτηριστικότερο ίσως παράδειγμα αποτελεί η εξέλιξη της σχετικής

<sup>17</sup> Από τις μελέτες που ασχολήθηκαν ιδιαίτερα με το θέμα, κλασική αναδείχθηκε η (σύντομη) μελέτη του Martin Wolff, *Reichsverfassung und Eigentum*, σε *Festschrift für Kahl* (1923), 2 επ. Χαρακτηριστικά είναι επίσης τα άρθρα π.χ. του Heinrich Triepel, *Goldbilanzverordnung und Vorzugsaktien* (1924), του Otto Kirchheimer, *Grenzen der Enteignung* (1930), του Walter Schelcher, *Gesetzlich Eigentumsbeschränkung und Eigentum*, 57 *Aor* (1930) ή του Carl Schmitt, *Die Auflösung des Eigentumsbegriffs*, *JW* 1929, 495 επ. Επίσης πρβλ. του ίδιου, *Verfassungslehre*, 3<sup>η</sup> εκδ. 171-172. Η νομολογική προσαρμογή στις νέες αντιλήψεις αρχίζει με την απόφαση της 28.4.1921 του τότε γερμανικού Ακυρωτικού (του «Reichsgericht», *RGZ*, 102, 161. Bl. Γενικότερα τις οικείες αναπτύξεις των Schelcher και Friedlander στο έργο του H.K. Nipperday, *Die Grundrechte und Grundpflichten der Reichsverfassung*, 3<sup>ος</sup> τομ. (1930), αντιστοίχως, 196 επ. και 322 επ. Συνοπτική αλλά επαρκώς σχολιασμένη περιγραφή της προστασίας της ιδιοκτησίας υπό το Σύνταγμα της Βαϊμάρης, βλ. σε Helmut Ritterstieg, *Eigentum als Verfassungsproblem* (1976), 252 επ. όπου και παραπομπές στην νομολογία και την θεωρία της περιόδου.

<sup>18</sup> Την επίδραση αυτή σημειώνει ήδη ο Σβάλος, παρατηρώντας ότι το γερμανικό Σύνταγμα του 1919 «ήνοιξε εις το θέμα αυτό, όπως και εις άλλα θέματα του μεταπολεμικού [ sc. Του μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο] Συνταγματικού Δικαίου, δρόμον προς νέας διατάξεις», *Ιδιοκτησία*, 11, για μία συγκριτική επισκόπηση των σχετικών συνταγματικών ρυθμίσεων της εποχής, πρβλ. 11 επ.

νομολογίας του αμερικανικού Ανωτάτου Δικαστηρίου από το 1905 ως τις αρχές της δεκαετίας του 1930.

Το ανώτατο Δικαστήριο των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής εξέδωσε την διαβόητη απόφαση *Lochner to 1905*<sup>19</sup>.

Το δικαστήριο ασχολήθηκε στην υπόθεση αυτή με τον έλεγχο της συνταγματικότητας ενός νόμου (statute) της Πολιτείας της Νέας Υόρκης, ο οποίος όριζε ότι δεν επιτρεπόταν η απασχόληση των εργαζομένων σε φούρνο κατασκευής μπισκότων, ψωμιού ή κέικ ή σε ζαχαροπλαστική εγκατάσταση άνω των εξήντα ωρών την εβδομάδα ή άνω των δέκα ωρών την ημέρα. Η κρίσιμη για την περίπτωση συνταγματική διάταξη βρίσκεται στο δεύτερο εδάφιο του Πρώτου Τμήματος της Δεκάτης Τετάρτης Τροποποίησης του Συντάγματος των Η.Π.Α. και έχει ως εξής:»[Καμία Πολιτεία] δεν μπορεί να στερήσει την ιδιοκτησία από κανένα πρόσωπο χωρίς την τήρηση της οφειλόμενης διαδικασίας που προβλέπει ο νόμος»<sup>20</sup>.

Το Ανώτατο Δικαστήριο αποφάσισε κατά πλειοψηφία ότι ο επίδικος νόμος ήταν αντίθετος με την παραπάνω συνταγματική διάταξη. Σύμφωνα με τη γνώμη που επεκράτησε στο δικαστήριο «[ο] [επίδικος νόμος] νόμος αναγκαστικά υπεισέρχεται στο δικαίωμα σύμβασης ανάμεσα στον εργοδότη και τους εργαζομένους όσον αφορά τον αριθμό των ωρών κατά τις οποίες οι τελευταίοι έχουν δικαίωμα να εργάζονται στον φούρνο του

<sup>19</sup> Βλ. απόφαση *Lochner v. New York*, 198 U.S. (1905). Στο εξής η απόφαση παραπέμπεται από Geoffrey R. Stone, Louis M. Seidman, Cass R. Sunstein, Mark Tushnet, *Constitutional Law*, 2<sup>η</sup> έκδ. (1991), 790 επ. Για μία συνθετική παρουσίαση και σχολιασμό της εξέλιξης της νομολογίας του Ανωτάτου Δικαστηρίου από την απόλυτη προσέγγιση της ιδιοκτησίας προς την αναγνώριση των κοινωνικών της δεσμεύσεων, βλ. αντί πολλών την εξαιρετική ανάπτυξη του Laurence Tribe σε *American Constitutional Law*, 2<sup>η</sup> έκδ. (1988), κεφάλαιο 8<sup>ο</sup> με τίτλο *Model II – The Model of Implied Limitations on Government: the Rise and the Fall of Contractual Liberty*, 560 επ.

Δύο χαρακτηριστικούς για την αμερικανική νομική θεωρία τρόπους προσέγγισης της ιδιοκτησίας και των προϋποθέσεων δημόσιας παρέμβασης σε αυτήν βλ. στα άρθρα του Frank I. Michelmann, *Property, Utility and Fairness: Comments on the Ethical Foundations of “Just Compensation” Law*, 80 *Harv. L. Rev.* (1967), 1165 επ. και *Property as a Constitutional Right*, 38 *Washington and Lee Law Review* (1981), 1097 επ. και στο βιβλίο του Richard A. Epstein, *Takings, Private Property and the Power of Eminent Domain* (1985).

<sup>20</sup> «[No State] shall deprive any person of (...) property without due process of law».

εργοδότη. Το γενικό δικαίωμα καθενός να συνάπτει συμβάσεις σχετικά με τις επιχειρήσεις του είναι τμήμα της ελευθερίας του ατόμου, την οποία προστατεύει η Δέκατη Τέταρτη Τροποποίηση του Ομοσπονδιακού Συντάγματος.

(...) Φυσικά η ελευθερία σύναψης συμβάσεων σχετικά με την εργασία περιλαμβάνει και τα δύο μέρη. Το ίδιο δικαίωμα που έχει το ένα μέρος να αγοράζει την εργασία έχει και το άλλο να την πωλεί.

(...) Το ερώτημα, αν ο νόμος αυτός θέτει εγκύρως εργατικό δίκαιο, απλά και καθαρά, μπορεί να απαντηθεί σε λίγες λέξεις. Δεν υπάρχει κανένα εύλογο θεμέλιο επέμβασης στην ελευθερία ενός προσώπου ή στο δικαίωμα να συνάπτει ελευθέρως συμβάσεις, μέσω του προσδιορισμού των ωρών της εργασίας στο επάγγελμα του εργαζομένου σε φούρνο»<sup>21</sup>.

Στον συλλογισμός αυτόν είχε αντιταχθεί το επιχείρημα ότι ο περιορισμός των ωρών εργασίας του συγκεκριμένου επαγγέλματος επιτρεπόταν (αν δεν επιβαλλόταν) για λόγους δημόσιας υγείας, οπότε, σύμφωνα και με την ως τότε νομολογία του Ανωτάτου Δικαστηρίου, έπρεπε να κριθεί ως σύμφωνος με το Σύνταγμα. Το Δικαστήριο αναγνώρισε μεν το δικαίωμα των Πολιτειών να επιβάλλουν περιορισμούς για λόγους υγείας, δεν δέχθηκε όμως ότι λόγοι υγείας επέβαλαν τον περιορισμό των ωρών εργασίας στην συγκεκριμένη περίπτωση<sup>22</sup>.

Στο δικαστήριο φαίνεται να προβλήθηκε, ως παραλλαγή του επιχειρήματος σχετικά με την δημόσια υγεία, και μία παραλλαγή που τελικά ανάγεται στο δημόσια συμφέρον: ο νόμος είναι συνταγματικός και επειδή το κράτος έχει συμφέρον στο να τελούν οι ιδιώτες σε κατάσταση υγείας. Το δικαστήριο

---

<sup>21</sup> Βλ. απόφαση Lochner, όπ.π., 791-792.

<sup>22</sup> Βλ. απόφαση Lochner, όπ.π., 791 επ.

απέρριψε το επιχείρημα αυτό με χλεύη και οξύτητα, προβάλλοντας την σκέψη ότι, αν γινόταν δεκτό αυτό το επιχείρημα, «(...) όχι μόνο το ωράριο των εργαζομένων, αλλά και το ωράριο των εργοδοτών μπορούσε να τεθεί υπό νομοθετική ρύθμιση, και των γιατρών, των δικηγόρων, των επιστημόνων, όλων των επαγγελματιών, και επίσης θα μπορούσε να απαγορευθεί στους αθλητές και τους κατασκευαστές καλλιτεχνημάτων να υποβάλλουν σε κόπους τα πνεύματα και τα σώματά τους, μήπως και φαλκιδευθεί η μαχητική ισχύς του Κράτους. (...). [Το επίμαχο νομοθέτημα] δεν είναι, στα πλαίσια οποιασδήποτε εύλογης έννοιας του όρου, νόμος που αναφέρεται στην υγεία, αλλά είναι μία παράνομη επέμβαση στα δικαιώματα των ατόμων, τόσο των εργατών όσο και των εργοδοτών, να συνάπτουν συμβάσεις σχετικά με την εργασία σύμφωνα με τους όρους που θεωρούν ότι είναι οι καλύτεροι ή τους οποίους συνομολογούν με τα άλλα μέρη τέτοιων συμβάσεων. Νόμοι όπως ο επίδικος, περιορίζοντας τις ώρες κατά τις οποίες επιτρέπεται σε ενήλικες και ευφυείς ανθρώπους να εργάζονται για να κερδίσουν τα προς το ζην είναι απλώς θρασείες επεμβάσεις στα δικαιώματα του ανθρώπου (...)»<sup>23</sup>.

Στην απόφαση αυτή ο περίφημος δικαστής Oliver Wendell Holmes διατύπωσε μία όχι λιγότερο περίφημη μειοψηφούσα γνώμη. Υποστήριξε ότι η υπόθεση αυτή «κρίθηκε με βάση μία οικονομική θεωρία την οποία δεν συμερίζεται ένα μεγάλο τμήμα της χώρας» και ότι «το Σύνταγμα δεν αποσκοπεί στο να ενσωματώσει μία συγκεκριμένη οικονομική θεωρία, είτε αυτή είναι ο πατερναλισμός και η οργανική σχέση των πολιτών με το Κράτος είτε είναι το *laissez faire*», αλλά ότι είναι κατασκευασμένο «για ανθρώπους με θεμελιωδώς διαφορετικές

---

<sup>23</sup> Βλ. απόφαση *Lochner*, όπ π., 793.

γνώμες», οπότε και η καταδίκη της αντίληψης του νομοθέτη της Πολιτείας της Νέας Υόρκης, ότι η συνταγματική έννοια «ελευθερία» δεν συμβιβάζεται με τον επίδικο νόμο, ουσιαστικά, ισοδυναμεί όχι με ερμηνεία του Συντάγματος, αλλά με την (μη νομιμοποιούμενη για ένα δικαστήριο) επιλογή μιας από τις περισσότερες θεμιτές υπό το Σύνταγμα οικονομικές θεωρήσεις, την απόρριψη των άλλων και την επιβολή της επιλεγείσας ως συνταγματικής επιταγής<sup>24</sup>.

Ο Holmes, με την γνώμη του αυτή, δεν πήρε ευθέως θέση στο θέμα της έννοιας της ιδιοκτησίας και των συνταγματικά θεμιτών περιορισμών της, αλλά εστίασε την κριτική του στον τρόπο με τον οποίο το Δικαστήριο ερμήνευσε το Σύνταγμα και, μέσω αυτής, στον νομοθετικό ρόλο τον οποίο εξ αποτελέσματος ανέλαβε.

Η άκρατη φιλελεύθερη θεώρηση της Lochner επικράτησε στην νομολογία του Ανωτάτου Δικαστηρίου των ΗΠΑ για τριάντα περίπου έτη. Κατά το χρονικό αυτό διάστημα το Ανώτατο Δικαστήριο επικαλούμενο συνήθως την Δέκατη Τέταρτη Τροποποίηση εκήρυξε αντισυνταγματικές περίπου διακόσιες νομοθετικές ρυθμίσεις με οικονομικό περιεχόμενο, οι περισσότερες από τις οποίες αφορούσαν σε εργατική νομοθεσία, έλεγχο των τιμών ή περιορισμούς εισόδου σε συγκεκριμένες επαγγελματικές δραστηριότητες<sup>25</sup>.

<sup>24</sup> Βλ. την γνώμη αυτή του Holmes σε Stone-Sunstein-Tushnet, *όπ. π.*, 795-796.

<sup>25</sup> Με τις αποφάσεις *Adair V. United States*, 208 U.S. (1908) και *Coppage V. Kansas*, 236 U.S. 1 (1915) το Ανώτατο Δικαστήριο έκρινε ως αντισυνταγματικές διατάξεις που θεωρούσαν άκυρες ρήτρες συμφωνιών με τις οποίες οι εργαζόμενοι αναλάμβαναν την υποχρέωση να μην μετέχουν σε εργατικά συνδικάτα, με την απόφαση *Adkins v. Children's Hospital* 261 U.S. (1923) το Ανώτατο Δικαστήριο έκρινε αντισυνταγματικό νόμο ο οποίος θέσπιζε κατώτατο όριο αμοιβής για τις γυναίκες (η απόφαση αυτή ανατράπηκε το 1932, βλ. αμέσως παρακάτω), ενώ με άλλες αποφάσεις του έκρινε αντισυνταγματικό νόμο ο οποίος θέσπιζε κατώτατο όριο αμοιβής για τις γυναίκες (η απόφαση αυτή ανατράπηκε το 1932, βλ. αμέσως παρακάτω), ενώ με άλλες αποφάσεις του έκρινε αντισυνταγματικές ρυθμίσεις που επέβαλαν ρύθμιση των ενοικίων, της τιμής της βενζίνης κ.ο.κ., βλ σχετικά *Stone-Seidman-Sunstein-Tushnet*, *όπ.π.*, 803-80. Με την απόφαση *Hammer v. Dagenhart*, 247 U.S. 251 (1918), γνωστή και ως «απόφαση σχετικά με την παιδική εργασία» (*Child Labor Case*), το Ανώτατο Δικαστήριο δέχθηκε ότι προσέκρουσε στο Σύνταγμα (αν και όχι στην Δέκατη Τέταρτη Τροποποίηση) ομοσπονδιακός νόμος που απαγόρευε την εξαγωγή από Πολιτείας προς Πολιτεία αγαθών κάτω των δεκατεσσάρων ετών ή απασχολούσαν παιδιά ηλικίας δεκατεσσάρων έως δεκαέξι ετών για διάστημα άνω των οκτώ ωρών την ημέρα ή έξι μέρες την εβδομάδα ή σε νυχτερινή εργασία.

Η ανατροπή του δόγματος της απόφασης *Lochner* δεν ήλθε με την τροποποίηση του σχετικού συνταγματικού κειμένου, το οποίο μέχρι σήμερα παραμένει αμετάβλητο, αλλά με την μεταβολή των κοινωνικών και πολιτικών συνθηκών και την επικράτηση παρεμβατικών αντιλήψεων που προέκυψαν ως τμήμα και απότοκο ακριβώς των νέων κοινωνικών και πολιτικών συνθηκών<sup>26</sup>

Στην απόφαση *Nebbia v. New York*<sup>27</sup>, το 1934, το Ανώτατο Δικαστήριο έκρινε ότι είναι σύμφωνος με το Σύνταγμα ο νομοθετικός (και όχι αγοραίος) προσδιορισμός ανωτάτων και κατωτάτων επιτρεπτών τιμών γάλακτος, έτσι ώστε να εξασφαλίζεται τόσο το προσιτό της τιμής του γάλακτος όσο και η βιωσιμότητα των γαλακτοπαραγωγών. Κατά το δικαστήριο, «ούτε τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα ούτε τα δικαιώματα σύναψης συμβάσεων είναι απεριόριστα. Πράγματι δεν μπορεί να υπάρξει διακυβέρνηση αν ο πολίτης μπορεί να χρησιμοποιεί κατά βούληση την ιδιοκτησία του εις βάρος των συμπολιτών του ή να ασκεί την ελευθερία των συμβάσεων για να τους βλάψει<sup>28</sup>.

Στην απόφαση *West Coast Hotel Co. v. Parrish*<sup>29</sup> το Ανώτατο Δικαστήριο, ανατρέποντας ευθέως προηγούμενη αντίθετη απόφασή του, δέχθηκε ως συνταγματικό έναν νόμο που

---

<sup>26</sup> Η επικράτηση του Προέδρου F.D. Roosevelt και το έντονα παρεμβατικό οικονομικό του πρόγραμμα (γνωστό και ως «New Deal») απηχούσαν, μεταξύ άλλων και την ανάγκη να επαναπροσδιορισθεί ο ρόλος του κράτους με την ανάληψη και αυτό ευθυνών για την εξασφάλιση με νομοθετικά μέτρα ορισμένων ελαχίστων οικονομικών και κοινωνικών προδιαγραφών, τις οποίες δεν επετύγχανε και δεν μπορούσε να πετύχει ο άκρατος φιλελευθερισμός και η απόλυτος θεωρούμενη ελευθερία των συμβάσεων.

Ο Roosevelt χρειάστηκε να αντιμετωπίσει εντονότατη αντίδραση στο νομοθετικό του έργο από τη νομολογία του Ανωτάτου Δικαστηρίου, την οποία και δεν κατανίκησε τελικά παρά μόνο κατά τα πρώτα έτη της δεκαετίας του 1930, μετά από σκληρή σύγκρουση με το Ανώτατο Δικαστήριο και όχι πριν την μεγάλη οικονομική κρίση του 1929, βλ. αναλυτικότερα Stone-Seidman-Sunstein-Tushnet, *όπ.π.* 167 επ., ιδίως 167-168. Για την πτώση των θεμελίων της νομολογίας *Lochner* βλ. Tribe, *όπ.π.* 574 επ., 578 επ.

<sup>27</sup> *Nebbia v. New York* 291 U.S. 502 (1934), οι εδώ παραπομπές γίνονται από Stone-Seidman-Sunstein-Tushnet, *όπ.π.* 804 επ.

<sup>28</sup> Βλ. απόφαση *Nebbia*, *όπ.π.*, 805.

<sup>29</sup> Βλ. Απόφαση *West Coast Hotel Col. v. Parrish*, 300 U.S. 379 (1937), οι εδώ παραπομπές γίνονται από Stone-Seidman-Sunstein – Tushnet, *όπ.π.*, 806-807.

όριζε ελάχιστο όριο αμοιβής γυναικών. Στην απόφαση αυτή το δικαστήριο αναρωτιέται για να αποφανθεί «[τ]ι είναι αυτή η ελευθερία των συμβάσεων. Κάνει λόγο για ελευθερία και απαγορεύει την στέρηση της ελευθερίας χωρίς την τήρηση της οφειλόμενης διαδικασίας που προβλέπει ο νόμος. [Μια ρύθμιση] που είναι εύλογη ενόψει του αντικειμένου της και υιοθετείται προς το συμφέρον της κοινωνίας είναι οφειλόμενη διαδικασία (...)»<sup>30</sup>. Ήδη δηλαδή το δικαστήριο αναδεικνύει την έννοια της ισορροπίας ανάμεσα στο κοινό καλό και στο ατομικό δικαίωμα της ιδιοκτησίας ως γνώμονα των εκτιμήσεών του σχετικά με την συνταγματικότητα νομοθετικών περιορισμών της ιδιοκτησίας.

Στην ίδια απόφαση διαβάζουμε μια σκέψη που βρίσκεται ακριβώς στον αντίποδα του δόγματος της Lochner και απηχεί, εύγλωττα, την κοινωνική διάσταση της νέας αυτής αντίληψης σχετικά με την ιδιοκτησία και τον παρεμβατικό ρόλο του κράτους: «[υ]πάρχει μία πρόσθετη και εξαιρετικά πειστική σκέψη (consideration) στην οποία οι πρόσφατες οικονομικές εμπειρίες έριξαν ισχυρό φως. Η εκμετάλλευση μιάς τάξης εργατών, οι οποίοι βρίσκονται σε άνιση μοίρα όσον αφορά την διαπραγματευτική δύναμη και είναι έτσι σχετικά ανυπεράσπιστοι απέναντι στην άρνηση να τους δοθεί ένας μισθός, με τον οποίο να μπορούν να ζουν, δεν είναι μόνον καταστροφική για την υγεία τους και την καλή τους κατάσταση, αλλά επιρρίπτει ευθέως στην κοινωνία το βάρος για την ενίσχυσή τους. Ό,τι χάνουν αυτοί οι εργάτες με το [χαμηλό] ύψος των μισθών τους καλούνται να το πληρώσουν οι φορολογούμενοι. Το απλό (bare) κόστος της ζωής πρέπει να καλύπτεται. (...) Η κοινωνία δύναται να κατευθύνει την νομοθετική της ισχύ προς την αποκατάσταση

---

<sup>30</sup> Βλ απόφαση West Coast Hotel Co.V.Parrish, όπ.π., 806.

των καταχρήσεων που πηγάζουν από την εγωϊστική εκ μέρους της παραγνώριση του δημοσίου συμφέροντος»<sup>31</sup>.

Σε συνταγματικές λοιπόν διατάξεις, όπως το άρθρο 153 του Συντάγματος της Βαϊμάρης ή σε συνταγματική ερμηνεία που προϋπέθετε αντιστοίχως εξελιγμένη αντίληψη σχετικά με την κοινωνική δέσμευση της ιδιοκτησίας στηρίχθηκε η συνταγματικότητα, εκτός από την περίπτωση της ήδη κατά κανόνα συνταγματικά ρυθμιζόμενη αναγκαστική απαλλοτρίωση και μιας μεγάλης σειράς περιορισμών της ιδιοκτησίας που επέβαλλε ο νομοθέτης για κοινωνικούς λόγους. Περιορισμοί που εξυπηρετούν τις ανάγκες ορθολογικής χρήσης του πολεοδομικού σχεδιασμού, των αναγκαίων υγειονομικών προδιαγραφών για την ανάπτυξη βιομηχανικής δραστηριότητας, την ανάγκη στέγασης μέσω ενοικιοστασίου ή προσδιορισμού ανωτάτου ορίου μισθώματος και ελαχίστου χρόνου μίσθωσης κατοικιών, τις κάθε είδους επιτάξεις είναι μερικά από τα συνήθη παραδείγματα<sup>32</sup>.

Δ. Η εξέλιξη αυτή, που θα μπορούσε να αποδοθεί με την εξαιρετικά επιτυχή φράση «από την κυριότητα προς το περιουσιακής αξίας δικαίωμα»<sup>33</sup>, συνεχίσθηκε και μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Ως χαρακτηριστικά παραδείγματα παρατίθενται στη συνέχεια οι διατάξεις του άρθρου 42 παρ. 1-2 του ιταλικού Συντάγματος του 1948 και του άρθρου 14 παρ. 1-2 του Θεμελιώδους Νόμου της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας του 1949.

<sup>31</sup> Βλ. απόφαση *Wet Coast Hotel Co. v. Parrish*, όπ.π. 806-807.

<sup>32</sup> Πρβλ. Γεωργίου Κασιμάτη, Τα συνταγματικά όρια της ιδιοκτησίας. Δοκίμιον συνταγματικής Θεωρήσεως (1972) [= Κασιμάτη, Τα συνταγματικά όρια της ιδιοκτησίας], 48 επ. Αναλυτικότερη πρβλ. παρακάτω, 148 επ. 158 επ.

<sup>33</sup> Η φράση «vom Eigentum zum Vermögensertem Recht» είναι ο τίτλος σχετικής υποπαραγράφου του *Rittstieg, Kommendar*, 1053, όπου και αναπτύσσεται με πρωτοτυπία, γλαφυρότητα και ευρύτερη θεωρητική τεκμηρίωση η εξέλιξη αυτή.



Κατά το άρθρο 42 παρ. 1-2 του ιταλικού Συντάγματος «[η] ιδιοκτησία είναι δημόσια ή ιδιωτική. Τα οικονομικά αγαθά ανήκουν στο κράτος, σε νομικά πρόσωπα ή σε ιδιώτες.

Η ιδιωτική ιδιοκτησία αναγνωρίζεται και τελεί υπό την εγγύηση του νόμου, ο οποίος καθορίζει τους τρόπους κτήσεως και απολαύσεως και τους περιορισμούς με σκοπό να της εξασφαλίσει την κοινωνική λειτουργία και να την καταστήσει προσιτή σε όλους»<sup>34</sup>.

Κατά το άρθρο 14 παρ. 1-2 του Θεμελιώδους Νόμου της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, «1. Η ιδιοκτησία και το κληρονομικό δικαίωμα αναγνωρίζονται. Το περιεχόμενο και τα όριά τους καθορίζονται με νόμο.

2. Η ιδιοκτησία συνεπάγεται υποχρεώσεις. Η χρήση της πρέπει να υπηρετεί ταυτόχρονα την ωφέλεια του συνόλου»<sup>35</sup>.

Οι δύο αυτές διατάξεις εκφράζουν με τον δικό τους η κάθε μία τρόπο την θέληση του συντακτικού νομοθέτη να κατοχυρώσει την ιδιοκτησία, προσδιορίζοντας όμως παράλληλα και ταυτόχρονα την κοινωνική της δέσμευση. Με τις διατάξεις αυτές (όπως και με οποιεσδήποτε παρόμοιες), η *ιδιοκτησία δίπλα στην φύση της ως φιλελεύθερου χαρακτήρα αμυντικού δικαιώματος αποκτά και τα χαρακτηριστικά μιας συνταγματικής*

<sup>34</sup> Κατά την πρωτότυπη διατύπωσή του, το άρθρο 42 παρ. 1-2 του ιταλικού Συντάγματος ορίζει ότι «La proprietà e pubblica o privata. I beni economici appartengono allo Stato, ad enti o a I privati. La proprietà privata e riconosciuta e garantita della legge, che ne determina I modi di acquisto, di godimento e i limiti allo scopo di assicurarne la funzione sociale e di renderla accessibile a tutti ». Για την διάταξη αυτή βλ. αντί άλλων. G. Salerno, Art. 42 σε Venzio Crisafulli – Livio Paladin, Commentario breve alla Costituzione, (1990), 284 επ. Stefano Rodota, Art. 42 σε Commentario della Costituzione a cura di G. Branca, Rapporti economici, tomo II (1982), [= Rodota, Commentario], 69 επ. και τις εκτενείς βιβλιογραφικές και νομολογιακές παραπομπές των συγγραφέων αυτών.

<sup>35</sup> Κατά την πρωτότυπη διατύπωσή του, το άρθρο 14 παρ. 1-2 του Θεμελιώδους Νόμου της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας ορίζει ότι «Das Eigentum und das Erbrecht werden gewährleistet. Inhalt und Schranken werden durch die Gesetze bestimmt. 2.Eigentum verpflichtet. Sein Gebrauch soll zugleich dem Wohle der Allgemeinheit dienen». Για την διάταξη αυτή βλ. αντί άλλων Otto Kimminich, Art 14 σε Bonner Kommentar zum Grundgesetz, 65. Lieferung, (1992), Peter Badura, Eigentum, σε Handbuch des Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland, εκδότες Ernst Benda, Werner Maihofer, Hans-Jochen Vogel, με σύμπραξη των Konrad Hesse και Wolfgang Heyde, 2<sup>η</sup> έκδς. (1994) [=Badura, Eigentum] και τις εκεί εκτενείς νομολογιακές και βιβλιογραφικές παραπομπές.

λειτουργίας, από την οποία η συνταγματική τάξη αναμένει την εκπλήρωση μιας κοινωνικής λειτουργίας. Από αυτήν την κοινωνική λειτουργία προκύπτουν όρια στην ελευθερία της ιδιοκτησίας. Η ελευθερία της ιδιοκτησίας παύει να θεωρείται απεριόριστη, τίθενται όρια πέραν των οποίων η άσκηση δικαιωμάτων που στηρίζονται ή ανάγονται στην ιδιοκτησία δεν επιτρέπεται. Όπως παρατήρησε ένας μελετητής της σχετικής γερμανικής συνταγματικής διάταξης, «[α]ν ένα Σύνταγμα δεν αντιμετωπίσει το θέμα της κατάχρησης της ελευθερίας [της ιδιοκτησίας], τότε σιωπηρά αποδέχεται την πλουτοκρατία»<sup>36</sup>

Σύμφωνα με ένα σχολιασμό του άρθρου 42του ιταλικού Συντάγματος, «[α]πό ιστορική άποψη, η προσφυγή στην κοινωνική λειτουργία εξυπηρετεί την εξατομίκευση μιας διάστασης, κατά την οποία η αύξηση της πίεσης των ιδιοκτησιακών δυνάμεων με επιδίωξη την παρέμβαση του κράτους συνοδεύεται από την συνείδηση ότι αυτό συμβαίνει επειδή υπάρχει η αναγκαιότητα να πραγματοποιηθούν συμφέροντα εν ευρεία εννοία δημόσια με τρόπους διαφορετικούς από εκείνους που εφαρμόζονται παραδοσιακά. Από εννοιολογική άποψη, θέτει υπό αμφισβήτηση ένα από τα κεντρικά σημεία της ατομικιστικής θεωρίας, εκείνο που αναφέρεται σε ένα υποκειμενικό δικαίωμα με χαρακτηριστικά που διαμορφώνονται με πρότυπο ακριβώς την δομή της απόλυτης ιδιοκτησίας. Από ιδεολογική άποψη, ανοίγει την συζήτηση γύρω από την δυνατότητα να πραγματοποιηθούν όντως συμφέροντα κοινωνικού χαρακτήρα, χωρίς να εξαλειφθεί πλήρως η ατομική ιδιοκτησία των αγαθών (ή, τουλάχιστον, των μέσω παραγωγής)»<sup>37</sup>.

<sup>36</sup> Βλ. Kimminich, Bonner Kommentar, 22, παρ. 21.

<sup>37</sup> Rodota, όπ. Π.112.

Οι διατάξεις αυτές δεν περιορίζονται μόνο στην συνταγματική αναγνώριση της κοινωνικής λειτουργίας της ιδιοκτησίας και των αντιστοιχών δεσμεύσεων των δικαιωμάτων που απορρέουν από αυτήν, αλλά συνδέουν ταυτόχρονα και την έννοια με εκείνη της ελευθερίας, και περαιτέρω την έννοια της ελευθερίας με τις υλικές προϋποθέσεις της πραγματοποίησής της. Η αναγνώριση της κοινωνικής λειτουργίας της ιδιοκτησίας προσθέτει στην ιδιοκτησία ως σφαίρα ελεύθερης ανάπτυξης των περιουσιακών δικαιωμάτων την διάσταση της ιδιοκτησίας ως πραγματικής δυνατότητας απόκτησης περιουσιακών δικαιωμάτων από όλους. Σύμφωνα με τις χαρακτηριστικές διατυπώσεις του γερμανικού Ομοσπονδιακού Δικαστηρίου, «[η] προστασία της ιδιοκτησίας, σε ένα κοινωνικό κράτος δικαίου, οφείλει να είναι αποτελεσματική ακριβώς και ιδίως για τον κοινωνικά αδύναμο. Πράγματι, εκείνος ακριβώς ο πολίτης, χάριν της ελευθερίας του, έχει πρωτίστως την ανάγκη αυτής της προστασίας<sup>38</sup>. Η ατομική ιδιοκτησία, λοιπόν, δεν εμφανίζεται μόνο ως εκδήλωση, αλλά και ως προϋπόθεση της προσωπικής ελευθερίας<sup>39</sup>.

Τούτο δεν σημαίνει ότι οι συνταγματικές αυτές διατάξεις υποχρεώνουν το κράτος να εξασφαλίζει ιδιοκτησιακά αγαθά για όλους, αλλά, όπως παρατηρήθηκε σχετικά με το άρθρο 14 του γερμανικού Θεμελιώδους Νόμου, η διάταξη αυτή, «δεν εγγυάται τις αναγκαίες [για την απόλαυση του δικαιώματος που αυτό κατοχυρώνει] υλικές προϋποθέσεις, αλλά μόνον μία τάξη, μέσα στην οποία ο κάθε ένας έχει την δυνατότητα να δημιουργήσει με την εργασία του αυτό το υλικό θεμέλιο της ελευθερίας του»<sup>40</sup>.

---

<sup>38</sup> Βλ. απόφαση της 24.3 1976, BverfGE, 42,76 επ.

<sup>39</sup> Βλ. Kimminich, Bonner Kommentar, 19, par. 18.

Πρόκειται για θεώρηση που βαίνει παράλληλα με την ρήτρα του άρθρου 42 παρ. 2, *in fine*, του ιταλικού Συντάγματος, η οποία ορίζει ότι ο νομοθέτης, ρυθμίζοντας τους τρόπους απόκτησης και απόλαυσης ιδιοκτησίας, καθώς και τα όριά της, το πράττει με σκοπό όχι μόνο να διασφαλίσει την κοινωνική λειτουργία της ιδιοκτησίας, αλλά και να την καταστήσει προσιτή σε όλους. Η συνταγματική αυτή ρήτρα έδωσε έδαφος σε προσπάθειες ακόμη και για τον θεωρητικό επαναπροσδιορισμό της έννοιας της ιδιοκτησίας: «η ουσία του δικαιώματος [της ιδιοκτησίας] δεν ανευρίσκεται πλέον στην αποκλειστική σχέση ανάμεσα στον ιδιοκτήτη και στο αγαθό που αποτελεί το αντικείμενο της ιδιοκτησίας του, αλλά αντιθέτως στο δικαίωμα να μην αποκλείεται κανείς από μία σχέση απόλαυσης αγαθών για τα οποία έχει κάποιο ιδιαίτερο συμφέρον»<sup>41</sup>.

Η συνταγματική αναγνώριση των κοινωνικών δεσμεύσεων της ιδιοκτησίας λειτουργεί επίσης και ως ερμηνευτικός κανόνας, ο οποίος επιτρέπει και επιβάλλει στον νομοθέτη, προκειμένου να θεσπίσει μέτρα που επηρεάζουν την έκταση του δικαιώματος της ιδιοκτησίας, να λαμβάνει υπόψη τα συγκεκριμένα κοινωνικά δεδομένα ενόψει της συνταγματικά καθιερούμενης λειτουργίας της ιδιοκτησίας. Προσφεύγοντας εκ νέου σε διατύπωση του γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου, σημειώνουμε ότι «[ε]πειδή δεν υπάρχει «απόλυτη» έννοια της ιδιοκτησίας, ο προσδιορισμός του περιεχομένου και των ορίων της ιδιοκτησίας, ο προσδιορισμός του περιεχομένου και των ορίων της ιδιοκτησίας είναι έργο του νομοθέτη (άρθρ.14 παρ. 1 εδ.2 [του Θεμελιώδους Νόμου]). Στο

---

<sup>40</sup> Βλ. Ekkehart Steinh, *Vermögenspolitik und Grundrechte*, 1974, 31 (όπως αναπαραπέμπεται από Kimminch, *Bonner Kommentar*, όπ. π.).

<sup>41</sup> Βλ. Salerno, όπ.π., 298. Πρβλ. επίσης Stefano Rodota, *La rinascita della questione proprietaria σε Il terribile diritto*, 25 επ.

έργο του αυτό ο νομοθέτης κατευθύνεται προς τις κοινωνικές θεωρήσεις της εποχής του. Ο δεσμευόμενος από τον Θεμελιώδη Νόμο νομοθέτης οφείλει επίσης να λαμβάνει υπόψη τις θεμελιώδεις αξιακές αποφάνσεις και δικαιοϊκές αρχές του Συντάγματος»<sup>42</sup>.

Στην παράδοση αυτής της γενικότερης κατεύθυνσης κινείται και το άρθρο 17 παρ. 1 του ισχύοντος ελληνικού Συντάγματος, κατά το οποίο, «η ιδιοκτησία τελεί υπό την προστασία του κράτους, τα δικαιώματα όμως που απορρέουν από αυτή δεν μπορούν να χρησιμοποιούνται σε βάρος του γενικού συμφέροντος»<sup>43</sup>.

Ε. Είναι φανερό ότι οι νέες αυτές προσεγγίσεις τροποποίησαν ριζικά τα φιλοσοφικά θεμέλια της ιδιοκτησίας ως ατομικού δικαιώματος, τα οποία είχε επεξεργασθεί ο Locke.

Η ιδιοκτησία παραμένει δικαίωμα του ατόμου, και κατά τούτο διατηρεί έναν αναπαλλοτρίωτο τα όριά της όμως δεν περιορίζονται στην φυσική χρησιμότητα του ιδιοποιούμενου με τον ανθρώπινο μόχθο αγαθού, αλλά προσδιορίζονται και από τις ανάγκες της κοινωνίας, όπως αυτές εκφράζονται από τον εκάστοτε νομοθέτη. Η αντίληψη του Locke ότι δεν είναι δυνατόν ένα άτομο να βλέπει την ιδιοκτησία του να περιορίζεται με την θέληση του νομοθέτη και όχι με την δική του ελεύθερη συναίνεση ανατρέπεται. Το ίδιο και ο αφορισμός του ότι η ανέχεια δεν συνιστά δικαίωμα να ιδιοποιηθεί κανείς κάτι<sup>44</sup>. Στο εξής η ανέχεια δημιουργεί στο κράτος την νόμιμη δυνατότητα, μέσω δε των παροχικών (κοινωνικών) συνταγματικών δικαιωμάτων και την συνταγματική υποχρέωση να λαμβάνει μέτρα για την

---

<sup>42</sup> Βλ. απόφαση της 17.11.1966, BverfGE 20,355 επ.

<sup>43</sup> Για το άρθρο 17 Σ βλ. αναλυτικότερα παρακάτω, 88 επ., 100 επ., 101 επ., 139 επ., 158 επ., 188 επ.

<sup>44</sup> Βλ. σχετικά παραπάνω, 18-19, 21-22.

εξασφάλιση ελαχίστων τουλάχιστον υλικών προϋποθέσεων ζωής εκείνων που βρίσκονται σε ανέχεια (ή εν γένει σε εξαιρετικά αδύναμη θέση), και μάλιστα μέτρα τα οποία ενδεχομένως οδηγούν σε μείωση ή μη αύξηση των οικονομικών δυνατοτήτων εκείνων που βρίσκονται σε πλούτο ή σε ευμάρεια. Από τον Locke μένει η αναγνώριση της ιδιοκτησίας ως ατομικού δικαιώματος: δεν είναι μόνον μία κοινωνική λειτουργία ο θεσμός της ιδιοκτησίας<sup>45</sup>, παραμένει πάντοτε και ατομικό δικαίωμα, του οποίου οι περιορισμοί δεν επιτρέπεται να επέρχονται χωρίς έναν εύλογο λόγο δημοσίου συμφέροντος, ο δε πυρήνας της κατοχυρώνεται με το αυξημένο νομικό κύρος του Συντάγματος και δεν επιτρέπεται να πλήττεται σε καμία περίπτωση.

### **Η προστασία της ιδιοκτησίας κατά την Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.**

#### **1. Η διορθωτική δύναμη της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.**

Την ιδιοκτησία προστατεύει το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου της Σύμβασης «Περί προασπίσεως των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών» (Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου –στο εξής: ΕΣΔΑ), μια διάταξη στην οποία η αρκετά πλούσια νομολογία ιδίως των δεκαπέντε τελευταίων ετών έχει προσδώσει αρκετά συγκεκριμένο και θεωρητική επεξεργασία<sup>46</sup>. Μελετώντας κανείς την προστασία της ιδιοκτησίας κατά το ελληνικό συνταγματικό δίκαιο θα μπορούσε ίσως να αναρωτηθεί μήπως η προσέγγιση του όλου συστήματος της προστασίας της ιδιοκτησίας κατά το δίκαιο της ΕΣΔΑ είναι για τον Έλληνα

<sup>45</sup> Για την ιδιοκτησία ως θεσμό και ως δικαίωμα (βλ. αναλυτικότερα παρακάτω, 131 επ.

<sup>46</sup> Βλ. Αναλυτικότερη στη συνέχεια, 47 επ., 59 επ.

εφαρμοστή του δικαίου τελικά μια «πολυτελής περιπέτεια»<sup>47</sup>, πολύπλοκη έτσι κι αλλιώς, και χωρίς ίσως μεγάλο πρακτικό αποτέλεσμα.

Η ουσία του ερωτήματος αφορά την αξία που έχει ως προς την ερμηνεία των σχετικών ελληνικών συνταγματικών διατάξεων η προστασία της ιδιοκτησίας κατά την ΕΣΔΑ. Ασφαλώς, το θεωρητικό υπόβαθρο και οι μέθοδοι των συλλογισμών, στα οποία στηρίχθηκαν τόσο η νομολογία του Δικαστηρίου των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων όσο και η θεωρία σχετικά με την προστασία της ιδιοκτησίας κατά το δίκαιο της ΕΣΔΑ, έχουν ουσιαστική αξία και για την ερμηνεία των ελληνικών συνταγματικών διατάξεων. Θέτουν θέματα ενώπιον των οποίων η ελληνική συνταγματική θεωρία και, ιδίως, η νομολογία δεν μπορούν να σιωπούν επ'άπειρον. Πρόκειται για ένα ζήτημα ουσίας, το οποίο δεν αποκρύπτεται από το ό,τι οι καταδικαστικές για την Ελλάδα αποφάσεις του Δικαστηρίου των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων δεν είναι εκτελεστοί τίτλοι (έστω και αν, τελικά, με τον ένα ή τον άλλον τρόπο, βρίσκουν πάντοτε μια δίοδο εφαρμογής), αλλά διαπιστώνουν απλώς την παραβίαση εκ μέρους της Ελλάδας υποχρεώσεων της εκ της ΕΣΔΑ και επισύρουν την ανάλογη διεθνή ευθύνη, άρα δεν συνεπάγονται άμεσα αποτελέσματα για τους ιδιώτες<sup>48</sup>.

Θα μπορούσε ίσως να θεωρηθεί ότι οι τροπές της νομολογίας του Δικαστηρίου των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων καθώς

<sup>47</sup> Την εξαιρετικά επιτυχή αυτή διατύπωση λαμβάνω από το άρθρο του Γιώργου Παπαδημητρίου. Η διεθνοποίηση και η κοινοτικοποίηση της δικαστικής προστασίας, 44 ΝοΒ (1996), 574.

<sup>48</sup> Για το ευρύτατο αυτό θέμα βλ. Γ. Μητσοπούλου, Δεδικασμένον και εκτελεστότης αποφάσεως του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου επιδικαζούσης χρηματικήν απαίτησιν, Τιμ. Τόμος Γ. Βλάχου 3455 επ., αναδημοσιευόμενο και σε Γεωργίου Μητσοπούλου, Μελέται γενικής θεωρίας Δικαίου και Αστικού δικονομικού Δικαίου (1997), 355 επ., απ'όπου και οι εδώ παραπομπές [=Μητσοπούλου, Δεδικασμένον και εκτεστότης], Τζ. Ηλιπούλου-Στράγγα, Η εκτέλεση των αποφάσεων του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. Ζητήματα διεθνούς και εθνικού δικαίου (1996) και τις εκεί πλούσιες βιβλιογραφικές παραπομπές. Βλ. επίσης Εμμανουήλ Ρούκανα, Διεθνής προστασία των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (1995) [=Ρούκανα, Διεθνής προστασία], Εμμανουήλ Ρούκανα, Διεθνές Δίκαιο, τευχ. α', Σχέσεις διεθνούς και εσωτερικού δικαίου. Τρόποι παραγωγής του διεθνούς δικαίου, β' εκδ. (1997), 61 επ., 108, Krateros M. Ioannou, The Application of the European Convention on Human Rights in the Greek Legal Order, 16 ΕΕΕυρΔ (1996), 223 επ.

και η εν γένει θεωρία σχετικά με την ιδιοκτησία και την έκταση της προστασίας της που παρέχει το Πρόσθετο Πρωτόκολλο αφορά, εν τέλει, κυρίως το σύστημα προστασίας των ατομικών δικαιωμάτων που παρέχει η ΕΣΔΑ, έχει μεν αξία συγκριτικού δικαίου, αλλά όχι και το βάρος επιχειρημάτων ισχύοντος δικαίου, άρα μόνο έμμεσες και μακρινές επιπτώσεις μπορεί να έχει ως προς τις εθνικές-κρατικές πρακτικές σχετικά με τους περιορισμούς της ιδιοκτησίας.

Τούτο δεν είναι ακριβές. Πράγματι, όσον αφορά την ελληνική έννομη τάξη (και ασφαλώς όχι μόνον αυτήν) η ΕΣΔΑ αποτελεί ισχύον δίκαιο. Οι κανόνες της μάλιστα, κατά την ρητή διατύπωση με την οποία το άρθρο 28 παρ. 1 Σ προσδιορίζει την θέση στην ελληνική έννομη τάξη των διεθνών συμβάσεων που έχουν κυρωθεί με νόμο και έχουν τεθεί σε ισχύ σύμφωνα με τους όρους τους, «αποτελούν αναπόσπαστο μέρος του εσωτερικού ελληνικού δικαίου και υπερισχύουν από κάθε άλλη αντίθετη διάταξη νόμο»<sup>49</sup>.

Ως προς την ίδια την ΕΣΔΑ, ασφαλώς ούτε τίθεται ούτε μπορεί να τεθεί θέμα υπεροχής των κανόνων της έναντι του ελληνικού Συντάγματος<sup>50</sup>. Επειδή όμως οι περιορισμοί της ιδιοκτησίας κατά κανόνα επιβάλλονται με νόμο ή με διοικητικές πράξεις (κανονιστικές ή ατομικές) δυνάμει νόμου, είναι φανερό

---

<sup>49</sup> Για το ζήτημα των σχέσεων των κανόνων του διεθνούς δικαίου προς το Σύνταγμα, ενόψει και της ΕΣΔΑ βλ. αντί πολλών, Φ. Βεγλερή, Η Σύμβαση των δικαιωμάτων του Ανθρώπου και το Σύνταγμα, 56επ., 63 επ., 96 επ., 103 επ. Γ.Μητσοπούλου, Η προστασία των περιουσιακών δικαιωμάτων κατ'άρθρον 1 του Πρώτου Προσθέτου Πρωτοκόλλου της Συμβάσεως της Ρώμης «Δια την προστασίαν των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών», Π'ΤοΣ (1987);217 επ., ήδη αναδημοσιευόμενο σε Γεωργίου Δικαίου, Π (1997) =Μητσοπούλου, Η προστασία των περιουσιακών δικαιωμάτων, 137 επ., απ'όπου και οι εδώ παραπομπές), 144-145, Ρούκουνα, Διεθνής προστασία, 106, Emm. Roucouanas, Le droit international dans la Constitution de la Grece du 9 juin 1975, 29 R.Hell.D.I, (1976), 53 επ. Arg. Fatouros, International Law in the Greek Constitution, 70 AJIL (1976) 492 επ. Ιω. Αραβαντινού, Εισαγωγή στην επιστήμη του δικαίου, (1983) 102 επ., Κρ. Ιωαννου, Προβλήματα ερμηνείας του άρθρου 28 παρ. 1 του Συντάγματος του 1975, σε συλλογικό τόμο Πέντε χρόνια εφαρμογής του Συντάγματος, 97 επ. Γ.Ζ. Δρόσου, Ελληνική συνταγματική τάξη και Ευρωπαϊκές Κοινότητες στις διεθνείς σχέσεις, 60 επ.

<sup>50</sup> Πρβλ. αμέσως παραπάνω, 42 και την εκεί σημ.4.



ότι η προστασία της ιδιοκτησίας κατά την ΕΣΔΑ αποβαίνει νομικά και σημαντική ως ισχύον δίκαιο. Τούτο δεν συμβαίνει μόνο διότι το αντίθετο θα οδηγούσε στην αντίφαση να υπάρχουν δύο διαφορετικές έννοιες της ιδιοκτησίας στην ελληνική συνταγματική τάξη, συνεπαγόμενες διαφορετική έκταση της συνταγματικής προστασίας. *Ο Έλληνας νομοθέτης και δικαστής κατά τον προσδιορισμό του περιεχομένου της αόριστης νομικής έννοιας «ιδιοκτησία» δεσμεύεται νομικά από τον προσδιορισμό που δίνει το Δικαστήριο των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων στην έννοια αυτή επειδή τούτο επιβάλλεται ρητώς από το Σύνταγμα.* Παρατηρήθηκε μάλιστα ότι η συνδυασμένη εφαρμογή των άρθρων 28 παρ. 1, 87 παρ. 2 και 93 παρ. 4 Σ επιβάλλουν την πραγματική και ουσιαστική αξιοποίηση των διατάξεων της ΕΣΔΑ<sup>51</sup>.

Ενόψει ιδιαίτερα του άρθρου 28 παρ. 1 Σ., περιορισμοί της ιδιοκτησίας που υπερβαίνουν τα όρια που τίθενται από το «δίκαιο της ιδιοκτησίας κατά την ΕΣΔΑ»<sup>52</sup>, εφόσον τίθενται από το νόμο ή δυνάμει νόμου, συνιστούν παραβιάσεις ελληνικού εσωτερικού δικαίου, το οποίο υπερισχύει του νόμου. Τέτοιες παραβιάσεις είναι ανεπίτρεπτες, στοιχειοθετούν λόγο μη εφαρμογής των σχετικών νόμων και ακυρώσεως των σχετικών πράξεων, εφόσον δε δεν είναι δυνατή η ανατροπή των αποτελεσμάτων που ενδεχομένως επέφεραν εις βάρος της ατομικής ιδιοκτησίας, γεννούν αξιώσεις για χρηματική ή υλική αποκατάσταση της στέρησης της ιδιοκτησίας ή και για αποζη-

---

<sup>51</sup> Παπαδημητρίου, όπ.π., 573.

<sup>52</sup> Την διατύπωση «δίκαιο της ιδιοκτησίας κατά την ΕΣΔΑ» χρησιμοποιώ για να υποδηλώσω τις τυπικές και ουσιαστικές προϋποθέσεις περιορισμών της ατομικής ιδιοκτησίας από την δημόσια εξουσία, όπως διαμορφώνονται και λειτουργούν σύμφωνα με την νομολογία του Δικαστηρίου των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και γίνονται αντιληπτές κατά την θεωρία που αναπτύσσεται, ενόψει και αυτής της νομολογίας, ως προς την ερμηνεία του άρθρου 1 του Προσθέτου Πρωτοκόλλου και εν γένει της ΕΣΔΑ.

μίωση κατά τους κανόνες σχετικά με την αστική ευθύνη του κράτους<sup>53</sup>.

Αλλά και όταν ακόμη υπάρχουν κανονιστικές πράξεις ή νόμοι περιοριστικοί της ιδιοκτησίας, επιδεκτικοί υπαγωγής σε μία κάποια ερμηνεία των γενικότερης διατύπωσης συναφών συνταγματικών διατάξεων, η οποία όμως αντιφάσκει με όσα επιτρέπει το άρθρο 1 του Προσθέτου Πρωτοκόλλου, το άρθρο 28 παρ. 1 Σ επιβάλλει στον εφαρμοστή αυτών των νομοθετημάτων (τον δικαστή ή την διοίκηση) να επιλέξει μία ερμηνεία η οποία θα κάνει την εφαρμογή των αμφίβολων αυτών νομοθετημάτων να μην προσκρούει στο άρθρο 1 του Προσθέτου Πρωτοκόλλου. Αν αυτό δεν είναι εφικτό, του επιβάλλει να μην τα εφαρμόσει.

Η αυξημένη νομική ισχύς που το Σύνταγμα δίδει στο δίκαιο της ιδιοκτησίας κατά την ΕΣΔΑ, σημαίνει ακριβώς ότι ο συντακτικός νομοθέτης αφ' ενός μόνο στον εαυτό του επιτρέπει να θεσπίσει διατάξεις που αποκλίνουν από το δίκαιο αυτό, αφ' ετέρου επιβάλλει στον δικαστή να ερμηνεύει την αόριστη νομική έννοια «ιδιοκτησία» κατά τον τρόπο που να εναρμονίζεται με την ερμηνεία που δίδεται μέσα στα πλαίσια της ΕΣΔΑ. Ο δικαστής δηλαδή, «οφείλει να προσλαμβάνει κάθε φορά τον κανόνα, όπως ακριβώς ερμηνεύεται από τα δικαιοδοτικά όργανα της Σύμβασης [sc. ΕΣΔΑ] με διαρκώς ανανεωνόμενο το περιεχόμενό του»<sup>54</sup>

Πρόκειται για την αποκλησθείσα «αυθεντία του ερμηνευτικού δεδικασμένου (autorite de la chose interpretee)», η οποία, κατά διατύπωση του Γ. Μητσοπούλου, είναι «η εκ της

---

<sup>53</sup> Για την αστική ευθύνη του κράτους βλ. γενικότερα αντί άλλων Π. Παυλόπουλου, Η αστική ευθύνη του δημοσίου. Ι. Γενική θεώρηση (1986), ιδίως 157 επ., 159 επ., Μιχ. Στασινοπούλου, Η αστική ευθύνη του κράτους (1950).

<sup>54</sup> Παπαδημητρίου, οπ.π.573.

Συμβάσεως απορρέουσα αρχή, περί της ενδεικνυομένης εναρμονίσεως τόσον της νομοθεσίας των Κρατών όσον και της νομολογίας των Δικαστηρίων των προς το υπό της νομολογίας του [Δικαστηρίου] καθοριζόμενον ερμηνευτικόν νόημα των διατάξεων της Συμβάσεως, ανεξαρτήτως αν παρ'εκάστης

εσωτερικής εννόμου τάξεως προσεδόθη ή μη εις την Σύμβασιν ηυξημένη τυπική ισχύς»<sup>55</sup>.

Πρόκειται για προσέγγιση την οποία ήδη έχει αρχίσει να αποδέχεται η νομολογία κρατών που μετέχουν στην ΕΣΔΑ: σύμφωνα με το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο της Γερμανίας, «κατά την ερμηνεία του Θεμελιώδους Νόμου πρέπει να λαμβάνονται υπόψη και το περιεχόμενο και ο βαθμός εξέλιξης της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, στον βαθμό που αυτό δεν οδηγεί σε περιορισμό ή απομείωση της προστασίας του θεμελιώδους δικαιώματος που εξασφαλίζει ο Θεμελιώδης Νόμος (...). Για τον λόγο και ως το σημείο αυτό, και η νομολογία του Δικαστηρίου των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων χρησιμεύει ως ερμηνευτικό βοήθημα για τον προσδιορισμό του περιεχομένου και της έκτασης των θεμελιωδών δικαιωμάτων και των δικαιοκρατικών θεμελιωδών αρχών του Θεμελιώδους Νόμου. Και οι νόμοι επίσης (...) πρέπει να ερμηνεύονται και να χρησιμοποιούνται κατά τρόπο που να εναρμονίζεται με τις εκ του διεθνούς δικαίου υποχρεώσεις της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, ακόμη και αν από άποψη χρόνου εκδίδονται μεταγενέστερα από μία ισχύουσα διεθνή σύμβαση. Πράγματι, δεν είναι δυνατόν να γίνει αποδεκτό

---

<sup>55</sup> Γ. Μητσοπούλου, Δεδικασμένον και εκτελεστότης, 361, όπου και περαιτέρω παραπομπές σε ξένη βιβλιογραφία.

ότι ο νομοθέτης, εφόσον δεν το δηλώνει σαφώς, επιθυμεί να αποκλίνει από τις διεθνείς συμβατικές υποχρεώσεις της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας ή να διευκολύνει μία παραβίαση τέτοιων υποχρεώσεων<sup>56</sup>.

Ένα ωραίο παράδειγμα ερμηνείας ελληνικού νόμου από το πρίσμα της συνταγματικής προστασίας της ιδιοκτησίας ενόψει και του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου παρέχει η λαμπρή εισήγηση του Αρεοπαγίτη Δ.Κονδύλη προς την Ολομέλεια του Αρείου Πάγου επί της από 9 Μαΐου 1994 αιτήσεως για αναίρεση της ΕφΑθ 2151/1994. Στην εισήγησή του αυτή ο Κονδύλης πρότεινε την μη εφαρμογή του άρθρου 45 του ν. 2172/1993, που καταργούσε αναδρομικά και δικαστικώς καταγνωσμένες αστικές αξιώσεις για προσβολές της ανθρώπινης αξίας δια του τύπου όχι μόνον ως αντισυνταγματικού, αλλά και ως αντίθετου προς το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου<sup>57</sup>. Η εκούσια συμμόρφωση του υποχρεωμένου σε αποζημίωση στέρησε την ευκαιρία να εκδοθεί μία εξαιρετικά ενδιαφέρουσα απόφαση.

Το δίκαιο της ιδιοκτησίας κατά την ΕΣΔΑ καλύπτει και τον ενδεχομένως αρρυθμιστο από το Σύνταγμα σχετικό χώρο<sup>58</sup>, υπό την έννοια ότι καλύπτει περιπτώσεις περιορισμών της ιδιοκτησίας, οι οποίες προβλέπονται μεν από το Σύνταγμα, χρειάζεται όμως να εξειδικευθούν περαιτέρω με νόμους ή

---

<sup>56</sup> Αναπαραπέμπω εδώ (σε δική μου μετάφραση) από το βιβλίο του Παύλου-Μιχαήλ Ευστρατίου. Το δικαίωμα δικαστικής προστασίας σε διοικητικές διαδικασίες και το άρθρο 6 παρ. 1 της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως των δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Α' Θεμελιώδεις εγγυήσεις μιας ευρωπαϊκής ρήτρας δικαστικής προστασίας σε διοικητικές υποθέσεις (1996), το εξαιρετικά ενδιαφέρον αυτό πόρισμα της νομολογίας του γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου, BverfGE 74, 358, 370 επ. Πρβλ. και την παραπεμπόμενη από τον Ευστρατίου περαιτέρω νομολογία και θεωρία, ότι π. 68, Βλ. επίσης παραπομπές σε περαιτέρω γερμανική και παρόμοια ιταλική νομολογία σε Μητσοπούλου, Δεδικασμένον και εκτελεστότης, 363-364.

<sup>57</sup> Βλ.Δ. Κονδύλη, Εισηγητή ενώπιον της Ολομελείας του Αρείου Πάγου επί της από 9 Μαΐου 1994 αιτήσεως για αναίρεση της ΕφΑθ 2151/1994, 26 Δ. (1975), 341 επ., ιδίως 344. Πρβλ. εκεί και τα επιτυχή σχόλια του Κ. Μπέη, 26 Δ. (1995), 346 επ.

<sup>58</sup> Πρβλ. Γ. Μητσοπούλου, Δεδικασμένον και εκτελεστότης, 357 και του ίδιου, Η προστασία των περιουσιακών δικαιωμάτων, 150.

διοικητικές πράξεις που δεν έχουν εκδοθεί ακόμη. Το δίκαιο της ιδιοκτησίας κατά την ΕΣΔΑ και οι επιταγές που προκύπτουν από αυτό δεν υποκαθιστούν, βεβαίως, μη εκδοθέντα νομοθετήματα και διοικητικές πράξεις, προσδιορίζουν όμως τα πλαίσια μέσα στα οποία οφείλει να κινείται ο νομοθέτης και η κανονιστικώς δρώσα διοίκηση, όταν εξειδεύουν και δίδουν συγκεκριμένο περιεχόμενο στις γενικότερες συναφείς συνταγματικές διατάξεις. Έτσι η ΕΣΔΑ επιτρέπει –ή μάλλον επιβάλλει – στον νομοθέτη και στην διοίκηση να αποφεύγουν ό,τι θα αποτελούσε «άοσμον, άχρωμον και άμουσον»ή, απλώς, φορμαλιστική ερμηνεία των συνταγματικών διατάξεων<sup>59</sup> και να εντάσσουν την ερμηνεία και εφαρμογή τους σε αρμονική συνάφεια με όσα προκύπτουν από την πλούσια θεωρία και εφαρμογή των διατάξεών της.

Όλα τα παραπάνω συνιστούν, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, εκδηλώσεις της, κατά την επιτυχή διατύπωση του Φαίδωνος Βεγλερή, «διορθωτικής δύναμης»με την οποία το Σύνταγμα, αναγνωρίζοντας υπεροχή τους έναντι του κοινού νόμου, εξοπλίζει την ΕΣΔΑ και το Πρώτο Πρωτόκολλό της<sup>60</sup>.

## **2. Το περιεχόμενο του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου.**

### **2.α. Η Διάταξη**

Το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου<sup>61</sup> στην ΕΣΔΑ ορίζει ότι «[π]αν φυσικόν ή νομικόν πρόσωπον δικαιούται σεβασμού της περιουσίας του. Ουδείς δύναται να στερηθή της ιδιοκτησίας

<sup>59</sup> Η διατύπωση «άοσμον, άχρωμον και άμουσον ερμηνεία ανήκει τον Βασίλειο Οικονομίδη και αναπαράγεται στο Μητσοπούλου, Δεδικασμένον και εκτελεστότης, 357.

<sup>60</sup> Βλ. Βεγλερή, όπ. π. 103.

<sup>61</sup> Αντί για τον όρο «Πρώτο Πρωτόκολλο»χρησιμοποιείται συχνά ο ταυτόσημος όρος «Πρόσθετο Πρωτόκολλο». Στην παρούσα μελέτη προτιμάται ο όρος «Πρώτο Πρωτόκολλο» ως σαφέστερος. Φυσικά, όπου παρατίθενται αποσπάσματα από κείμενα που χρησιμοποιούν τον όρο «Πρόσθετο Πρωτόκολλο» διατηρείται η ορολογία του παραθέματος.

του ειμή δια λόγους δημοσίας ωφελείας και υπό τους προβλεπομένους υπό του νόμου και των γενικών αρχών του διεθνούς δικαίου όρους.

Αι προαναφερόμεναι διατάξεις δεν θίγουσι το δικαίωμα παντός Κράτους όπως θέση εν ισχύ τους Νόμους ους ήθελε κρίνει αναγκαίον προς ρύθμισιν της χρήσεως αγαθών συμφώνως προς το δημόσιον συμφέρον ή προς εξασφάλισιν της καταβολής φόρων, εισφορών ή προστίμων»<sup>62</sup>.

Η διάταξη αυτή, η μόνη στο πλαίσιο της ΕΣΔΑ που προστατεύει ατομικό δικαίωμα οικονομικού περιεχομένου, έμοιαζε, για αρκετές δεκαετίες, να μην μπορεί να επιφέρει πρακτικά αποτελέσματα.

Πράγματι, την διάταξη διακρίνει η ευρύτητα της διατύπωσής της καθώς και η μεγάλη ευρύτητα των περιπτώσεων για τις οποίες επιτρέπει στο κράτος να επιφέρει περιορισμούς στην ατομική ιδιοκτησία. Την διακρίνει επίσης το γεγονός ότι επιτρέπει περιορισμούς στην ατομική ιδιοκτησία χωρίς να διαλαμβάνει στο γράμμα της τίποτε για αποζημίωση ή απόκατάσταση του πληττομένου από τους θεμιτούς, έστω,

---

<sup>62</sup> Είναι σκόπιμο να παρατεθεί το κείμενο της διάταξης και στις δύο αυθεντικές γλώσσες της ΕΣΔΑ; Την γαλλική και την αγγλική, τούτο δε επειδή υπάρχουν άξιες επισήμανσης φραστικές και ορολογικές διαφορές τόσο στην ελληνική μετάφραση όσο και μεταξύ των δύο αυθεντικών γλωσσών.

Στην γαλλική γλώσσα:

«Toute personne physique ou morale a droit au respect de se biens. Nul ne peu etre prive de sa propriete que pour cause d' utilite publique et dans des conditions prevue par la loi et des principes generaux du droit international.

Les dispositions precedentes ne protent par atteinte au droit que possedent les Etats de mettre en vigueur les lois qu' ils jugent necessaires pour reglementer l' usage des biens conformement a l' interet general ou pour assurer le paiement des impots ou d' autres contributions ou des amendes ».

Στην Αγγλική γλώσσα:

«Every natural or legal person is entitled to the peaceful enjoyment of his possessions. No one shall be deprived of his possessions except in the public interest and subject to the conditions provided for by law and by the general principles of international law.

The preceding provisions shall not, however, in any way impair the right of a State to enforce such laws as it deems necessary to control the use of property in accordance with the general interest or to secure the payment of taxes or other contributions or penalties”.

Η ΕΣΔΑ υπογράφηκε στην Ρώμη στις 4 Νοεμβρίου 1950, ενώ το Πρώτο Πρωτόκολλο υπογράφηκε στο Παρίσι στις 20 Μαρτίου 1952. Η ΕΣΔΑ και το Πρώτο Πρωτόκολλο κυρώθηκαν από την Ελλάδα με τον ν. 2329/1953, στη συνέχεια καταγγέλθηκαν από την δικτατορία στις 12 Δεκεμβρίου 1969 και μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας επανακυρώθηκαν με το π.δ. 53 της 20<sup>ης</sup> Σεπτεμβρίου 1974 (ΕτΚ Α', 256).

περιορισμούς της ιδιοκτησίας του. Σε αυτά μπορεί ίσως να προστεθεί και το γεγονός ότι η διάταξη αυτή, αν και αποτελεί τμήμα της ΕΣΔΑ δεν περιελήφθη στο αρχικό σώμα της ΕΣΔΑ αλλά σε Πρόσθετο Πρωτόκολλο, πράγμα που επέτρεπε στα Κράτη που δεν επιθυμούσαν μια τέτοια διάταξη να μην το υπογράψουν ενώ αντιθέτως –διατηρώντας μία ελάχιστη δυνατότητα επιφυλάξεων –δεν μπορούσαν παρά να δεχθούν ακριβώς δεκαετίες, δεν είχε καταφέρει να διαπιστώσει καμμία παραβίαση της διάταξης αυτής. Τα παραπάνω είναι μερικοί από τους λόγους που οδήγησαν στην διαμόρφωση της αντίληψης ότι η διάταξη, τελικά, μάλλον δεν προσφερόταν για να παραγάγει συγκεκριμένα «χειροπιαστά» αποτελέσματα<sup>63</sup>.

**Β.** Η μεγάλη τομή έγινε στις 23 Σεπτεμβρίου 1983 με την δημοσίευση της απόφασης *Sporrong και Lonnrath*<sup>64</sup>. Η υπόθεση αφορούσε την επί αρκετά έτη ουσιαστική δέσμευση ακίνητης ιδιοκτησίας του κ. Sporrong και της κ. Lonnrath χωρίς να τους δοθεί ούτε αποζημίωση ούτε η δυνατότητα να ζητήσουν αποζημίωση. Η δέσμευση αυτή είχε ως περιεχόμενο την κήρυξη ως απαλλοτριωτέας μιάς περιοχής στο κέντρο της Στοκχόλμης και έγινε ενόψει σχεδιαζόμενης πολεοδομικής ανασυγκρότησης της πόλης. Η δέσμευση διήρκεσε επί αρκετά χρόνια, η απαλλοτρίωση ωστόσο δεν είχε πραγματοποιηθεί ως την στιγμή της προσφυγής, με αποτέλεσμα, για τα αρκετά αυτά χρόνια, να μην μπορούν οι Sporrong και Lonnrath ούτε να εκποιήσουν ούτε να απολαύσουν ελεύθερα την ιδιοκτησία τους αυτήν.

Το Δικαστήριο καταδίκασε την Σουηδία για παραβίαση του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου. Η απόφασή του

---

<sup>63</sup> Βλ. σχετικά αντί άλλων την εξαιρετική του άρθρου 1 του Προσθέτου Πρωτοκόλλου από τον Luigi Condorelli, σε Pettiti-Decaux-Imbert, *La Convention europeenne des droits de l' homme. Commentaire article par article* (1995), 971-972.

<sup>64</sup> Απόφαση Sporrong και Lonnrath της 23<sup>ης</sup> Σεπτεμβρίου 1983, Α., αρ. 52.

σημείωσε μια ριζική στροφή στην ερμηνεία της διάταξης, και, δια της στροφής αυτής, τελικά στον ίδιο τον χαρακτήρα της.

Με την νομολογιακή εξέλιξη που κυριολεκτικά «πυροδότησε»η απόφαση Sporrong και Lonrath, το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου, από μία ανώδυνη γενική διακήρυξη που προς στιγμήν φάνηκε να νομίζεται ότι είναι, απέβη ένας «σκληρός» κανόνας, ο οποίος παρήγαγε συγκεκριμένες δεσμεύσεις για τα Κράτη που είχαν προσχωρήσει στο Πρόσθετο Πρωτόκολλο, αλλά και πρακτικές συνέπειες σε περίπτωση μη τήρησης των δεσμεύσεων αυτών.

Παράλληλα, η νομολογία του Δικαστηρίου διαμόρφωσε σταδιακά ένα αρκετά ολοκληρωμένο σύστημα προστασίας της ατομικής ιδιοκτησίας, συντέινε δε με τον τρόπο αυτό και στο να αναπτυχθεί ένα επίσης αρκετά ολοκληρωμένο δογματικό και θεωρητικό υπόβαθρο όσον αφορά την έννοια της προστευόμενης από την δημόσια εξουσία ατομικής ιδιοκτησίας, τα όρια και τις προϋποθέσεις του θεμιτού των δημοσίων παρεμβάσεων στην ατομική ιδιοκτησία.

Αλλά στην απόφαση αυτή, στην εν γένει νομολογία του Δικαστηρίου σχετικά με το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου, καθώς και στην θεωρία σχετικά με την προστασία της ατομικής ιδιοκτησίας που εξασφαλίζει η διάταξη αυτή, θα επανέλθουμε αναλυτικότερα στη συνέχεια. Πριν όμως συμβεί αυτό χρειάζονται μερικές επισημάνσεις.

## **2.β. Οι τρεις κανόνες του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου**

Η επικρατήσασα ερμηνεία και εφαρμογή του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου από το Δικαστήριο θεμελιώνεται με την παράγραφο 61 της απόφασης Sporrong και Lonrath. Στην παράγραφο αυτή το Δικαστήριο συνήγαγε από το άρθρο 1 του



Πρώτου Πρωτοκόλλου τρεις κανόνες, η δε έκτοτε συναφής νομολογία σταθερά επαναλαμβάνει τους κανόνες αυτούς.

Σύμφωνα με την παράγραφο αυτή, το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου «περιλαμβάνει τρεις διακριτικούς κανόνες. Ο πρώτος κανόνας, ο οποίος έχει γενικό χαρακτήρα, θεμελιώνει (enounces, enonce) την αρχή του σεβασμού της περιουσίας και τίθεται στο πρώτο εδάφιο της πρώτης παραγράφου. Ο δεύτερος κανόνας καλύπτει την στέρηση της ιδιοκτησίας και την υπάγει σε ορισμένες προϋποθέσεις, εμφανίζεται δε στο δεύτερο εδάφιο της ίδιας παραγράφου. Ο τρίτος κανόνας αναγνωρίζει ότι τα κράτη έχουν δικαίωμα, μεταξύ άλλων, να ελέγχουν την χρήση της ιδιοκτησίας σύμφωνα με το δημόσιο συμφέρον, θεσπίζοντας τους νόμους που θεωρούν αναγκαίους για τον σκοπό αυτό και περιλαμβάνεται στην δεύτερη παράγραφο.

Το Δικαστήριο, πριν εξετάσει αν υπήρξε συμμόρφωση προς τον πρώτο κανόνα, πρέπει να αποφανθεί αν συντρέχει λόγος να εφαρμοσθούν οι δύο τελευταίοι»<sup>65</sup>.

Με την ερμηνεία αυτή το Δικαστήριο αφ'ενός αναλύει το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου σε τρεις «διακριτούς» κανόνες και αφ'ετέρου θεσπίζει την σχέση που διέπει τους κανόνες αυτούς.

Ο πρώτος κανόνας συνίσταται στο ότι κάθε φυσικό ή νομικό πρόσωπο έχει δικαίωμα σε σεβασμό της περιουσίας του και έχει γενικό χαρακτήρα, άρα οι δύο επόμενοι έχουν ειδικό χαρακτήρα. Πριν εξετασθεί αν υπήρξε ή όχι παραβίαση του γενικού κανόνα προηγείται η έρευνα αν συντρέχει λόγος εφαρμογής των άλλων δύο –αν δηλαδή υπήρξε στέρηση της

<sup>65</sup> Βλ. απόφαση Spornong και Lonnrath της 23<sup>ης</sup> Σεπτεμβρίου 1983, Α., αρ. 52 παρ. 61. Για τους κανόνες αυτούς βλ. αντί άλλων συνοπτικά Wolfgang Peukert, Art. 1 des 1. Zusatzprotokolls σε Jochen Abr. Frowein-Wolfgang Peukert, Europäische Menschenrechtskonvention, EMRK-Kommentar, (1996) [=Peukert, EMRK- Kommentar], 780, Condorelli, όπ. π., 974, Jacques Velu – Rusan Ereg, La Convention europeenne des droits de l' homme. Extraï du Repertoire pratique du droit belge. Complement, τομ. VII (1990), 673 επ.

ιδιοκτησίας για λόγους δημόσιας ωφέλειας ή αν υπήρξε περιορισμός της χρήσης, αλλ'όχι στέρηση της ιδιοκτησίας για λόγους δημοσίου συμφέροντος.

Αν υπήρξε στέρηση της ιδιοκτησίας η περίπτωση εμπίπτει στον δεύτερο κανόνα, αν υπήρξε μόνον περιορισμός της χρήσης, αλλ'όχι στέρηση της ιδιοκτησίας η περίπτωση εμπίπτει στον τρίτο κανόνα. Εφόσον η στέρηση της ιδιοκτησίας έγινε για δημόσια ωφέλεια και υπό τις λοιπές προϋποθέσεις του δεύτερου κανόνα δεν υπάρχει παραβίαση του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου. Το ίδιο συμβαίνει και αν ο περιορισμός της ιδιοκτησίας έγινε για λόγους δημοσίου συμφέροντος και υπό τις λοιπές προϋποθέσεις του τρίτου κανόνα.

Με άλλες λέξεις, ο δεύτερος και τρίτος κανόνας εξειδικεύουν τον πρώτο γενικό κανόνα:εάν η στέρηση ή ο περιορισμός της ιδιοκτησίας γίνει σύμφωνα με τον δεύτερο ή τρίτο κανόνα αντιστοίχως, τότε, αυτομάτως, θεωρείται ότι έχει τηρηθεί και ο πρώτος κανόνας, και τούτο διότι οι σύμφωνα με τον δεύτερο και τρίτο κανόνα περιορισμοί της ιδιοκτησίας συνιστούν θεμιτό κατά το δίκαιο της ιδιοκτησίας κατά την ΕΣΔΑ περιορισμό του δικαιώματος της ιδιοκτησίας.

Ο γενικός χαρακτήρας του πρώτου κανόνα, πάντως δεν εξαντλείται στο περιεχόμενο των δύο ειδικότερων κανόνων. Όπως σαφώς προκύπτει από την τελευταία πρόταση της παραγράφου 61 της απόφασης Sporrong και Lonngath, η έρευνα του δικαστή δεν σταματά αν διαπιστώσει ότι δεν στοιχειοθετείται παραβίαση του δεύτερου ή του τρίτου κανόνα, αλλά, εφόσον τα πραγματικά περιστατικά το δικαιολογούν, εξετάζεται μήπως η ιδιοτυπία (ή η πονηρία) του επίδικου περιορισμού της ιδιοκτησίας τον κάνει να εκφεύγει από το

ειδικότερα προσδιορισμένο πεδίο των δευτέρου και τρίτου κανόνα, όχι όμως και από το γενικό πεδίο του πρώτου<sup>66</sup>.

Τούτο ακριβώς είναι η περίπτωση της απόφασης Ελληνικά Διυλιστήρια Στραν-Ανδρεάδης<sup>67</sup>. Στην απόφαση αυτή το επίδικο μέτρο ήταν η κατάργηση με νόμο απόφασης διαιτητικού δικαστηρίου η οποία αναγνώριζε δικαίωμα αποζημίωσης στα Ελληνικά Διυλιστήρια Στραν και στον Στρατή Ανδρεάδη. Το Δικαστήριο, αφού διευκρίνισε ότι η αναγνωριζόμενη από απόφαση διαιτητικού δικαστηρίου αποζημίωση αποτελεί «περιουσία» κατά την έννοια του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου επειδή αναγνωρίζει δικαίωμα αποζημίωσης σε έναν ιδιώτη, η δε κατάργηση της απόφασης αυτής αποτελεί παραβίαση του δικαιώματος ιδιοκτησίας των προσφευγόντων<sup>68</sup>, έκρινε ότι «η παραβίαση αυτή δεν ήταν ούτε απαλλοτρίωση ούτε ρύθμιση της χρήσης αγαθών· Εμπίπτει στο πρώτο εδάφιο της πρώτης παραγράφου του άρθρου 1 [του Προσθέτου Πρωτοκόλλου]»<sup>69</sup>.

Καθίσταται λοιπόν σαφές, και με αυτό το συγκεκριμένο παράδειγμα, ότι η παράγραφος 1 του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου, εκτός από γενικό ερμηνευτικό κανόνα<sup>70</sup>, θέτει και ρύθμιση η οποία καλύπτει κάθε περίπτωση περιορισμού του δικαιώματος της ιδιοκτησίας που δεν εμπίπτει στις ειδικές διατάξεις του δεύτερου εδαφίου της πρώτης παραγράφου ούτε της δεύτερης παραγράφου του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου.

---

<sup>66</sup> Βλ. Condorelli, όπ., π., 975.

<sup>67</sup> Βλ. απόφαση της 9<sup>ης</sup> Δεκεμβρίου 1994, Ελληνικά Διυλιστήρια Στραν. Ανδρεάδης, Α 301 Β.

<sup>68</sup> Βλ. απόφαση Στραν-Ανδρεάδης, όπ. π., αντιστοίχως παρ. 58 επ. και 62 επ.

<sup>69</sup> Βλ. απόφαση Στραν-Ανδρεάδης, όπ. π. παρ. 69.

<sup>70</sup> Βλ. αναλυτικά αμέσως παρακάτω.

### **3. γ. Το πρώτο εδάφιο του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου ως ερμηνευτική αρχή.**

**A.** Η απόφαση Sporrang και Lonrath προσέδωσε στον πρώτο από τους τρεις κανόνες που εξήγαγε από το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου, δηλαδή στο πρώτο του εδάφιο που ορίζει ότι κάθε φυσικό ή νομικό πρόσωπο έχει δικαίωμα σε σεβασμό της περιουσίας του, ένα ακόμη σημαντικό χαρακτηριστικό: θεμελίωσε ότι η διάταξη αυτή, εκτός από εφαρμοστέο δίκαιο, θέτει και μία γενική ερμηνευτική αρχή.

Στην παράγραφο 69 της απόφασης αυτής το Δικαστήριο νομολόγησε ότι το γεγονός ότι μια επέμβαση στην ιδιοκτησία «δεν εμπίπτει ούτε το δεύτερο εδάφιο της πρώτης παραγράφου ούτε στην δεύτερη παράγραφο, δεν σημαίνει ότι η επέμβαση στο δικαίωμα αυτό παραβίασε τον κανόνα που περιέχεται στο πρώτο εδάφιο της πρώτης παραγράφου.

Για τους σκοπούς της τελευταίας αυτής διάταξης, το Δικαστήριο πρέπει να προσδιορίσει αν υπάρχει μία εύλογη ισορροπία (fair balance) ανάμεσα στις απαιτήσεις (demands) του γενικού συμφέροντος της κοινωνίας και στις απαιτήσεις (requirements) της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων των ιδιωτών (...). Η αναζήτηση αυτής της ισορροπίας ενυπάρχει στο σύνολο της Σύμβασης [sc. ΕΣΔΑ] και αντανakλάται επίσης στην δομή του Άρθρου 1 (του Προσθέτου Πρωτοκόλλου)».

Εξετάζοντας τα πραγματικά περιστατικά της επίδικης περίπτωσης το Δικαστήριο συνέχισε στην ίδια παράγραφο με την παρατήρηση ότι «το Δικαστήριο βρίσκει ότι είναι φυσικό, ενόψει ενός αντικειμένου τόσο σύνθετου και δυσχερούς όπως η ανάπτυξη των μεγάλων πόλεων, να απολαμβάνουν τα συμβαλλόμενα κράτη ένα ευρύ περιθώριο εκτίμησης προκειμένου να εφαρμόσουν την πολεοδομική τους πολιτική. Ωστόσο, το

Δικαστήριο δεν μπορεί να παραλείψει να ασκήσει την εξουσία ελέγχου που διαθέτει και οφείλει να προσδιορίσει αν η απαιτούμενη ισορροπία διατηρήθηκε κατά τρόπο που να εναρμονίζεται με το δικαίωμα των προσφευγόντων σε «σεβασμό της περιουσίας» τους κατά την έννοια του πρώτου εδαφίου του άρθρου 1 (του Προσθέτου Πρωτοκόλλου)<sup>71</sup>.

Με την εξαιρετικά σημαντική αυτή παράγραφο, η οποία αποτέλεσε και αυτή θεμελιώδες και σταθερώς παραπεμπόμενο στοιχείο της μεταγενέστερης νομολογίας του Δικαστηρίου σχετικά με την προστασία της ιδιοκτησίας, το Δικαστήριο διετύπωσε μίαν ερμηνευτική αρχή, η οποία και επιτρέπει να συντεθεί σε ενιαίο συνεκτικό σύνολο το άθροισμα των διατάξεων του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου.

Ας παρατηρηθεί κατ'αρχήν ότι η συναγωγή από το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου μιας γενικής ερμηνευτικής αρχής δεν είναι ούτε λογικά αναγκαία ούτε αυτονόητη. Μία στενή προσκόλληση στο γράμμα του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου δεν αποκλείει κατά τίποτε την εντελώς τυπική ερμηνεία των προϋποθέσεως που θέτει προκειμένου να θεωρήσει θεμιτό έναν περιορισμό της ιδιοκτησίας.

Τίποτε δεν εμπόδιζε το Δικαστήριο να περιορισθεί σε ένα τυπικό έλεγχο των προϋποθέσεως ιδίως του δεύτερου εδαφίου της πρώτης παραγράφου και της δεύτερης παραγράφου του άρθρου αυτού. Θα μπορούσε δηλαδή το Δικαστήριο να αρκεσθεί στην διαπίστωση ότι το κράτος, προκειμένου να προβεί σε στέρηση της ιδιοκτησίας, επικαλέσθηκε πράγματι δημόσια ωφέλεια για την οποία πράγματι υπήρχε η προσήκουσα νομοθετική πρόβλεψη ή, προκειμένου να προβεί σε περιορισμό της ιδιοκτησίας, επικαλέσθηκε πράγματι το δημόσιο συμφέρον και

---

<sup>71</sup> Βλ. απόφαση Sporrong και Lonrath, της 23<sup>ης</sup> Σεπτεμβρίου 1983, Α, αρ. 52. παρ. 69.

έλαβε το σχετικό νομοθετικό μέτρο. Μία τέτοια θεώρηση θα αρκείτο στην έρευνα των προϋποθέσεως του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου ως τυπικών στοιχείων τα οποία, εφόσον υπάρχουν και επειδή υπάρχουν, δικαιολογούν τους επιβαλλόμενους ουσιαστικούς περιορισμούς της ιδιοκτησίας.

Όμως σε αυτά ακριβώς δεν αρκέσθηκε το Δικαστήριο. Ερμηνεύοντας την διάταξη αφ'ενός ως ενιαίο σύνολο που διέπεται από μία ratio, η οποία δεν εξυπηρετείται με την απλή και μόνον συνδρομή ορισμένων τυπικών προϋποθέσεων και αφ'ετέρου μέσα στο γενικότερο πλαίσιο και σύστημα της προστασίας των ατομικών δικαιωμάτων που παρέχει η ΕΣΔΑ, το Δικαστήριο συνέδεσε τις διάφορες τυπικές προϋποθέσεις που διαλαμβάνει το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου με ένα στοιχείο ουσίας: *την εύλογη ισορροπία ανάμεσα στις απαιτήσεις του γενικού συμφέροντος της κοινωνίας και στις απαιτήσεις της προστασίας του θεμελιώδους δικαιώματος της ατομικής ιδιοκτησίας.*

**B.** Από τη στιγμή που θεμελιώνεται η ανάγκη να συντρέχει αυτό το στοιχείο ουσίας –η εύλογη δηλαδή ισορροπία ανάμεσα στο κοινωνικό καλό και στο ατομικό δικαίωμα –καθίσταται εμφανές ότι, προκειμένου να θεωρηθεί σύμφωνος προς το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου ένας περιορισμός της ιδιοκτησίας, δεν αρκεί απλώς να συντρέχουν τα τυπικά στοιχεία που απαιτεί το άρθρο αυτό, δηλαδή δημόσια ωφέλεια και νόμος, προκειμένου να επέλθει στέρηση της ιδιοκτησίας ή δημόσιο συμφέρον, προκειμένου να επιβληθεί νομοθετικός περιορισμός της χρήσης της. Είναι ανάγκη, επιπροσθέτως να υπάρχει μια ισορροπία ανάμεσα στον περιορισμό της ιδιοκτησίας και στην εξυπηρέτηση του δημοσίου σκοπού χάριν του οποίου επήλθε ο περιορισμός αυτό: δεν είναι επιτρεπτός κάθε περιορισμός στην

ιδιοκτησία επειδή αυτός εξυπηρετεί δημόσιους σκοπούς, αλλά μόνον όποιος δεν ανατρέπει την παραπάνω εύλογη ισορροπία ανάμεσα στο ιδιωτικό κόστος και το καλό του συνόλου.

Όπως σωστά παρατηρήθηκε, «[η] αρχή της «δίκαιη ισορροπίας» (ή της “fair balance” ) γίνεται, από το 1982, η κλειδα για την ερμηνεία του άρθρου 1 [του Πρώτου Πρωτοκόλλου]: τα όργανα της ΕΣΔΑ θα επανεύρουν στην αρχή αυτή, καταλλήλως προσαρμοσμένα στα επιμέρους, στους δύο άλλους κανόνες, οι οποίοι αναφέρονται στην στέρηση της ιδιοκτησίας και στην ρύθμιση της χρήσης των αγαθών (...). Εκτός από τα παραπάνω, η απόφαση Sporrang και Lonrath, προσέδωσε στην αρχή της «δίκαιης ισορροπίας» *αυτόνομη εφαρμογή*, χρησιμοποιώντας την ως κριτήριο το οποίο, αυτό μόνο, επιτρέπει τον έλεγχο των κρατικών μέτρων που επηρεάζουν την ιδιοκτησία, αλλά που δεν είναι δυνατόν να καταταγούν ούτε στην στέρηση της ιδιοκτησίας ούτε στην ρύθμιση [της χρήσης των αγαθών]»<sup>72</sup>.

Τα αποτελέσματα της εισδοχής του κανόνα αυτής της εύλογης ισορροπίας στο σύστημα προστασίας της ιδιοκτησίας κατά το άρθρο 1 του Πρώτου πρωτοκόλλου είναι εξαιρετικά συγκεκριμένα.

Ένα πρώτο αποτέλεσμα είναι ότι εισάγεται στο άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου μία έννοια που δεν υπάρχει στο γράμμα του και που ίσως να μην είναι εμφανής με την πρώτη ματιά στο περιεχόμενό του: είναι η έννοια της αποζημίωσης. Η αποζημίωση νοείται ως αποκατάσταση της μη εύλογης περιουσιακής βλάβης που επήλθε για την εξυπηρέτηση μιας δημόσιας ωφέλειας ή του δημοσίου συμφέροντος. Υπ'αυτή την έννοια η καταβολή της είναι στοιχείο πρόσφορο για να

<sup>72</sup> Condorelli, όπ. π., 980 (οι υπογραμμίσεις δικές μου).

αποκατασταθεί η εύλογη ισορροπία, η *fair balance*, ανάμεσα στις απαιτήσεις του γενικού συμφέροντος και στις απαιτήσεις της προστασίας της ιδιοκτησίας. Στην αποζημίωση αυτή θα σταθούμε αναλυτικότερα στη συνέχεια<sup>73</sup>.

Γ. Ένα άλλο αποτέλεσμα της αποδοχής του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου ως ερμηνευτικής αρχής είναι ότι ένας περιορισμός της ιδιοκτησίας μπορεί να αποδειχθεί αντίθετος με το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου ακόμη και αν τηρεί τις τυπικές προϋποθέσεις του δεύτερου εδαφίου της πρώτης παραγράφου και της δεύτερης παραγράφου του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου, εφόσον ανατρέπει την παραπάνω εύλογη ισορροπία. Εάν εν είναι εφικτή η αποκατάσταση της ισορροπίας με ανάλογη αποκατάσταση της οικονομικής βλάβης του πληττομένου ιδιοκτήτη, τότε το κράτος έχει υποχρέωση να άρει τον περιορισμό της ιδιοκτησίας κατά το μέτρο και την έκταση που αυτό ανατρέπει την παραπάνω εύλογη ισορροπία.

Στις αυτές δυνατότητες αποκατάστασης της εύλογης ισορροπίας, δηλαδή στην παύση ή τον περιορισμό της παραβίασης και την αποζημίωση, αναφέρεται ήδη η παράγραφος 73 της απόφασης *Sporrong και Lonngath*. Υπάγοντας τα επίδικα περιοριστικά της ιδιοκτησίας μέτρα του σουηδικού κράτους στις ρυθμίσεις του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου, το Δικαστήριο θεώρησε ότι τα μέτρα αυτά «δημιούργησαν μία κατάσταση που ανέτρεψε την εύλογη ισορροπία η οποία θα έπρεπε να υπάρχει ανάμεσα στην προστασία του δικαιώματος της ιδιοκτησίας και τις απαιτήσεις του γενικού συμφέροντος: [οι πληττόμενοι ιδιοκτήτες] υπέστησαν μια υπερβολική επιβάρυνση, η οποία θα μπορούσε να νομιμοποιηθεί μόνον εάν τους είχε παρασχεθεί η δυνατότητα είτε να επιδιώξουν μία μείωση

---

<sup>73</sup> Βλ. παρακάτω, 70 επ.



του χρόνου [κατά τον οποίο είχε δεσμευθεί η ιδιοκτησία τους] είτε να απαιτήσουν αποζημίωση. Ο σουηδικός νόμος, ωστόσο, απέκλεισε κατά τον κρίσιμο χρόνο τις δυνατότητες αυτές και εξακολουθεί να αποκλείει την δεύτερη»<sup>74</sup>.

Πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι την αρκετά ευρεία προστασία της ιδιοκτησίας εφαρμογή της αρχής της αναλογικότητας που απέτυχε η απόφαση *Sporrong* και *Lonnrath*, διαδέχθηκε μία κάποια αναδίπλωση, η οποία δεν αφορά την ίδια την αποδοχή της αρχής της αναλογικότητας, όσο τον περιοριστικό τρόπο με τον οποίο εφαρμόσθηκε η αρχή αυτή από μεταγενέστερες αποφάσεις<sup>75</sup>.

Δ. Μία άλλη σημαντική συνέπεια αφορά στην αρμοδιότητα του Δικαστηρίου να ελέγχει ουσιαστικά την δημόσια ωφέλεια και το δημόσιο συμφέρον που επικαλείται το κράτος προκειμένου να περιορίσει την ιδιοκτησία σε μία συγκεκριμένη περίπτωση<sup>76</sup>

Το Δικαστήριο, προκειμένου να διαπιστώσει αν σε μία επίδικη περίπτωση υπάρχει πράγματι εύλογη ισορροπία ανάμεσα στο κοινό καλό και το ατομικό δικαίωμα, είναι υποχρεωμένο να εξετάσει και να εκτιμήσει την προβαλλόμενη δημόσια ωφέλεια ή δημόσιο συμφέρον καθώς και την έκταση της οικονομικής απώλειας που υφίσταται ο θιγόμενος ως προς την ιδιοκτησία του ιδιώτη.

Ασφαλώς κριτήρια για κοινό και ενιαίο προσδιορισμό των αορίστων εννοιών «δημόσια ωφέλεια» και «δημόσιο συμφέρον» για όλα τα κράτη που μετέχουν στην ΕΣΔΑ δεν είναι δυνατόν να

<sup>74</sup> Βλ. απόφαση *Sporrong* και *Lonnrath*., όπ.π., παρ. 73.

<sup>75</sup> Πρβλ. τις αποφάσεις της 24<sup>ης</sup> Οκτωβρίου 1986 στην υπόθεση *Agosi*, A 108, ιδίως παρ. 76, της 7<sup>ης</sup> Ιουλίου 1989 στην υπόθεση *Tre Traktoren* A 159, ιδίως παρ. 70, της 21<sup>ης</sup> Φεβρουαρίου 1990 στην υπόθεση *Hakansson und Stureson*, A 171, ιδίως παρ. 64, της 18<sup>ης</sup> Φεβρουαρίου 1991 στην υπόθεση *Fredin*, A αρ. 192 παρ. 70. Πρβλ. σχετικά *Peukert*, EMRK-Kommentar, 797-798.

<sup>76</sup> Αναλυτικότερα βλ. *Peukert*, EMRK-Kommentar, ιδίως 792 επ., 794 επ.

υπάρξουν. Άλλωστε το Δικαστήριο αναγνωρίζει ότι τα περιθώρια κρατικής παρέμβασης στην ατομική ιδιοκτησία για τους σκοπούς του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου είναι ευρύτατα<sup>77</sup>.

Ωστόσο, δικανική διαπίστωση του αν σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση διατηρείται ή όχι η παραπάνω εύλογη ισορροπία κατά κανόνα δεν είναι εφικτή χωρίς να εξετασθεί τόσο το μέγεθος της δημόσιας ωφέλειας ή του δημοσίου συμφέροντος όσο και το ύψος της αποζημίωσης που κατάβληθηκε, αν, καταβλήθηκε, στον πληττόμενο ιδιοκτήτη.

*Η αξίωση για αποζημίωση ενυπάρχει ήδη στην αρχή της αναλογικότητας που θεσπίζεται με την παραπάνω υποχρέωση για εύλογη ισορροπία. Αν δεν προβλέπεται ή δεν καταβάλλεται (ανάλογη) αποζημίωση, τότε το περιοριστικό της ιδιοκτησίας μέτρο θεωρείται ανεπιτρέπτως δυσανάλογο σε σχέση με τις επιταγές του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου<sup>78</sup>.*

Ε. Ας σημειωθεί τέλος, ότι το Δικαστήριο, εισάγοντας την αρχή και τον κανόνα της παραπάνω εύλογης ισορροπίας στο άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου, επεξέτεινε ταυτόχρονα την αρμοδιότητά του να ελέγχει ακριβώς το μέγεθος της δημόσιας ωφέλειας και του δημοσίου συμφέροντος, το εάν καταβλήθηκε αποζημίωση στον ιδιοκτήτη και, εφόσον καταβλήθηκε, το εάν το ύψος της αποζημίωσης αντιστοιχεί ή όχι στην παραπάνω εύλογη ισορροπία.

Αξίζει στο σημείο αυτό να μνημονευθεί μια διεισδυτική παρατήρηση του καθηγητή Condorelli: «(...) les Etats parties a

---

<sup>77</sup> Βλ. τον μακρύ κατάλογο των περιπτώσεων όπου το Δικαστήριο δέχθηκε ότι συντρέχει δημόσιος σκοπός που δικαιολογεί την λήψη περιοριστικών της ιδιοκτησίας μέτρων σε Peukert, EMRK-Kommentar, 819 επ.

<sup>78</sup> Βλ. τον μακρύ κατάλογο των περιπτώσεων όπου το Δικαστήριο δέχθηκε ότι συντρέχει δημόσιος σκοπός που δικαιολογεί την λήψη περιοριστικών της ιδιοκτησίας μέτρων σε Peukert, EMRK-Kommentar, 819 επ.

la Convention ont accepte que leur facon d' apprecier l' utilite publique d' une mesure affectant les biens de particuliers soit soumise a unm controle international, susceptible d' aboutir a la conclusion d' après laquelle le poids de l' interet public ne serai pas suffisant pour justifie le prejudice inflige aux interets economiques individuals. Les Etats ont accepte, en somme, de souscrire a des compressions ailleurs impensables de leur souverainete»<sup>79</sup>.

### **III. Η έκταση της προστασίας της ιδιοκτησίας κατά το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου.**

#### **3.α. Η έννοια ιδιοκτησίας κατά το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου.**

**A.** Η διατύπωση και οι όροι που χρησιμοποιεί το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου, τόσο στην ελληνική του μετάφραση όσο και στις αυθεντικές του γλώσσες απαιτούν ίσως ορισμένες διευκρινίσεις.

Το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου ορίζει στο πρώτο εδάφιο της πρώτης παραγράφου ότι κάθε φυσικό ή νομικό πρόσωπο «δικαιούται σεβασμού της περιουσίας αυτού», στο δεύτερο εδάφιο της ίδιας παραγράφου χρησιμοποιεί την διατύπωση «(...) στερηθή της ιδιοκτησίας αυτού (...)», ενώ στην δεύτερη παράγραφο κάνει μνεία για «ρύθμιση της χρήσεως των αγαθών».

Γίνεται δεκτό χωρίς αντίρρηση ότι η διάταξη, παρά την χρήση διαφορετικών όρων, αναφέρεται στην προστασία της ιδιοκτησίας γενικά και σε όλες της τις εκφάνσεις και δεν καταλαμβάνει μερικές μόνον μορφές περιουσιακών δικαιωμάτων, τούτο άλλωστε πιστοποιεί και το Δικαστήριο. Στην

<sup>79</sup> Βλ. Condorelli, όπ. π., 982. Στο θέμα της διάσπασης της εσωτερικής ενότητας εννοιών όπως και οι έννοιες «δημόσια ωφέλεια» και «δημόσιο συμφέρον» ενός κράτους ενόψει του προσδιορισμού τους από όργανα ενός διεθνούς οργανισμού, πρβλ. Γ.Ζ.Δρόσου, «Δημόσια τάξη» και «δημόσια ασφάλεια» έννοιες του εθνικού Συντάγματος, στο πλαίσιο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 35 ΕΔΔΔ (1991), ιδίως σ.202 επ.

απόφαση Marckx βρήκε την ευκαιρία να σημειώσει ότι «[α]ναγνωρίζοντας στον καθένα το δικαίωμα σεβασμού της περιουσίας του, το άρθρο 1 (του Πρώτου Πρωτοκόλλου) κατ'ουσίαν εγγυάται το δικαίωμα της ιδιοκτησίας. Οι λέξεις «biens», «propriete», «usage des biens» στην αγγλική possessions και use of property σε αυτό ακριβώς το συμπέρασμα οδηγούν, τούτο άλλωστε επιβεβαιώνεται χωρίς αμφιβολία από τις προπαρασκευαστικές εργασίες (...)»<sup>80</sup>.

Η παραπάνω προστασία της ιδιοκτησίας αναφέρεται σε κάθε μορφή δικαιώματος οικονομικού περιεχομένου. Το Δικαστήριο (αντίθετα από ό,τι αναλόγως συμβαίνει με τα ελληνικά δικαστήρια ως προς την έκταση της συνταγματικής προστασίας της ιδιοκτησίας που αναγνωρίζουν<sup>81</sup>) δέχθηκε, με σειρά αποφάσεών του, ότι η προστασία του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου καταλαμβάνει την κινητή όσο και την ακίνητη περιουσία άυλα αγαθά, διπλώματα ευρεσιτεχνίας, την πελατεία ενός εστιατορίου, την δυνατότητα πλήρους χρήσης και κάρπωσης μιας μη απαλλοτριωμένης έγγειας περιουσίας, εν γένει όλα τα περιουσιακά δικαιώματα, εμπράγματα ή ενοχικά, αποδεδειγμένες απαιτήσεις για οικονομικής αξίας παροχές, κληρονομικά δικαιώματα (μόνον όμως από την επαγωγή της κληρονομίας και όχι ως δικαιώματα προσμονής κληρονομίας), το δικαίωμα μισθού για δεδουλευμένη εργασία, το δικαίωμα σε σύνταξη γήρατος (αν και όχι δικαίωμα σε συγκεκριμένο ύψος σύνταξης γήρατος), με μια λέξη όλα τα οικονομικώς αποτιμητά δικαιώματα, καθώς και τον φορέα των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας

<sup>80</sup> Βλ. απόφαση Marckx της 13<sup>ης</sup> Ιουνίου 1979, Α, αρ.31 παρ. 63. Βλ. επίσης από την πάγια νομολογία τις αποφάσεις Agosi της 24<sup>ης</sup> Οκτωβρίου 1986, Α, αρ.108, παρ. 48, Inze της 28ης Οκτωβρίου 1987, Α, αρ.126 παρ. 38, κ.α. Μία συνοπτική εικόνα για το περιεχόμενο των προπαρασκευαστικών εργασιών βλ. Peukert, EMRK – Kommentar, 765- 766.

<sup>81</sup> Βλ. αναλυτικότερα παρακάτω, 99 επ.

κατά την ενάσκηση των δικαιωμάτων που απορρέουν από την ιδιοκτησία του<sup>82</sup>.

Έτσι, π.χ., το Δικαστήριο έκρινε ότι η έννοια «αγαθά» («biens», «possessions») του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου δεν εξαντλείται στην κυριότητα πραγμάτων, αλλά περιλαμβάνει και άλλα δικαιώματα ή συμφέροντα και, στην επίδικη εκείνη περίπτωση, δεν ενδιέφερε ω προς την έκταση της προστασία του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου, αν επρόκειτο για προσβολή εμπραγμάτου δικαιώματος ή κατοχυρωμένου με εμπράγματα ασφάλεια ενοχικού δικαιώματος<sup>83</sup>.

Το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου δεν προστατεύει πάντως κάποιος δικαίωμα να αποκτήσει κανείς περιουσία, αλλά μόνο το δικαίωμα να απολαύσει τα δικαιώματα που απορρέουν από ιδιοκτησία που ήδη διαθέτει<sup>84</sup>. Έτσι π.χ. δεν προστατεύεται κάποια απαίτηση του ιδιοκτήτη ενοικιαζόμενης κατοικίας να ορίζει το μίσθωμα όχι στο νομοθετικά ρυθμιζόμενο ύψος, αλλά στο ύψος που ο ιδιοκτήτης ανέμενε να διαμορφωθεί από την διάθεση του μισθίου με όρους ελεύθερης αγοράς<sup>85</sup>.

**B.** Η εμβέλεια της προστασίας που παρέχει συνολικά το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου είναι ανάλογη του εύρους της έννοιας της ιδιοκτησίας κατά τη διάταξη αυτή. Στην στέρηση της ιδιοκτησίας κατά την παράγραφο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου περιλαμβάνεται η απαλλοτρίωση, καθώς και η *de facto* απαλλοτρίωση, στην οποία κρίθηκε ότι περιλαμβάνεται

<sup>82</sup> Βλ. σχετικά με την έννοια της ιδιοκτησίας κατά το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου και αναλυτική κατά περίπτωση νομολογιακή τεκμηρίωση, Peukert, EMRL-Kommentar, 766 επ., Condorelli, όπ.π. 975 βλ. επίσης Μητσοπούλου. Η προστασία των περιουσιακών δικαιωμάτων, 145-146, Ρούκουνα, Διεθνής προστασία, 197 επ. Για την προστασία του ιδιοκτήτη κατά την άσκηση των δικαιωμάτων που πηγάζουν από την ιδιοκτησία του πρβλ. την απόφαση Marekx ό.π. πρβλ. και Peukert, EMRK-Kommentar, 771-772.

<sup>83</sup> Βλ. περίληψη της απόφασης στην υπόθεση Gaus Dossier – und Fordertechnik GmbH κατά Ολλανδίας σε 16 ΕΕΕυΔ (1996), 144 επ.

<sup>84</sup> Βλ. Peukert, EMRK-Kommentar, 777 επ., Ρούκουνα, Διεθνής προστασία, 198.

<sup>85</sup> Βλ. απόφαση Mellacher της 15<sup>ης</sup> Δεκεμβρίου 1989, Α', 169.

π.χ. η με νομοθετική πράξη κατάργηση διαιτητικής απόφασης<sup>86</sup>, μαζικές αρπαγές ιδιοκτησιών χωρίς την τήρηση καμιάς από τις προϋποθέσεις του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου<sup>87</sup>, η πολυετή και χωρίς αποζημίωση κατάληψη από το Ταμείο του (ελληνικού) Εθνικού Στόλου περιοχών που ανήκουν σε ιδιώτες<sup>88</sup>, η επί έτη εκτελεστή, αλλά μη εκτελέσιμη απόφαση κατά του δημοσίου<sup>89</sup>. Στη ρύθμιση της χρήσης των αγαθών κατά την παράγραφο 2 του Πρώτου Πρωτοκόλλου περιλαμβάνεται οποιοδήποτε μέτρο της δημόσιας εξουσίας το οποίο επιβάλλει ή απαγορεύει κάποια συγκεκριμένη χρήση της ιδιοκτησίας<sup>90</sup>.

### **3.β.Οι επιμέρους προϋποθέσεις του θεμιτού των περιορισμών της ιδιοκτησίας κατά το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου<sup>91</sup>**

Μέσα στο πλαίσιο του γενικότερου κανόνα και της αρχής της εύλογης ισορροπίας που διέπει συνολικά κάθε περιορισμό της ιδιοκτησίας, το δεύτερο εδάφιο της πρώτης παραγράφου του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου θέτει τρεις περαιτέρω προϋποθέσεις του θεμιτού της στέρησης της ιδιοκτησίας: να είναι σύμφωνη με τους όρους

<sup>86</sup> Βλ. απόφαση της 9<sup>ης</sup> Δεκεμβρίου 1994 στην υπόθεση Ελληνικά Διυλιτήρια Στραν και Στρατή Ανδρεάδη κατά Ελλάδας, Α 302 Β.Βλ. επίσης την έκθεση της Επιτροπής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και την απόφαση μεταφρασμένη στην ελληνική γλώσσα με αναλυτικά σχόλια του κ.Μπέη σε 26 Δ.(1995), 8 επ. και 239 επ., συνοπτική παρουσίασή της σε Μητσοπούλου, Δεδικασμένον και εκτελεστότης, 358 επ., πρβλ. και 367.

Ως de facto απαλλοτρίωση ο Παυλόπουλος θεωρεί τις «περιπτώσεις περιορισμών της κυριότητας, οι οποίοι, χωρίς να καταλήγουν σε αφαίρεση της ιδιοκτησίας οδηγούν στον υπέρμετρο περιορισμό της, είτε με τη μορφή της άρσης είτε και με τη μορφή της αδρανοποίησης των δικαιωμάτων που απορρέουν από αυτήν». Βλ. Προκόπη Παυλόπουλου. Η αστική ευθύνη του δημοσίου, 1, 160. Παραδείγματα de facto απαλλοτρίωσης βλ. σε Δαγτόγλου, Ατομικά δικαιώματα, β', 921.

<sup>87</sup> Πρβλ. αποφάσεις 6780/74 και 6950/75 (Κύπρος κατά Τουρκίας) και Λοϊζίδου κατά Τουρκίας, Α, 310.

<sup>88</sup> Βλ. απόφαση της 24<sup>ης</sup> Ιουνίου 1993 στην υπόθεση Παπαμιχαλοπούλου κατά Ελλάδας, Α 260 Β.

<sup>89</sup> Βλ. απόφαση του Δικαστηρίου της 6<sup>ης</sup> Μαρτίου 1990 στην υπόθεση Dierck καθώς και απόφαση της Επιτροπής της 13<sup>ης</sup> Νοεμβρίου 1987 την υπόθεση Leemans-Ceuiremans, Αρ. 11698/85, τομ. 54/87, 108 επ.

<sup>90</sup> Βλ. αναλυτικότερα Peukert, EMRK-Kommentar, 785 επ.786 επ.

<sup>91</sup> Για μία αναλυτικότερη παρουσίαση των προϋποθέσεων αυτών με εξαντλητικές νομολογιακές παραπομπές, βλ. Peukert, EMRK-Kommentar, 791 επ.

του νόμου, να είναι σύμφωνη με τους όρους των γενικών αρχών του διεθνούς δικαίου και να επέρχεται για λόγους δημόσιας ωφέλειας.

### 3.β.1. Ο νόμος

Με την έννοια «νόμος» νοείται ο εθνικός νόμος. Η νομολογία του δικαστηρίου δεν [αρκείται και]δεν περιορίζεται σε ό,τι αντιλαμβάνεται ως τυπικό νόμο ο εκάστοτε εθνικός νομοθέτης. Το Δικαστήριο, σε μία επίδειξη «εξαιρετικής ευελιξίας (αν όχι και laxisme)»<sup>92</sup> δέχεται ως «νόμο» όχι μόνον το συνήθη τυπικό νόμο που ψηφίζεται από το Κοινοβούλιο, αλλά κάθε είδους εθνικό κανόνα δικαίου, περιλαμβανομένων, π.χ. και κανονιστικών πράξεων της διοίκησης κ.τ.τ.

Το δικαστήριο, π.χ. στην απόφαση Lithgow, θέτει την αρχή ότι «όσον αφορά στην φράση «και υπό τους προβλεπομένους υπό του νόμου όρους», αυτή πρωτίστως απαιτεί την ύπαρξη επαρκώς προσβασίμων και ικανοποιητικώς επακριβών εθνικών νομικών κανόνων (adequately accessible an sufficiently precise domestic legal provisions)<sup>93</sup>

Ο «νόμος» δηλαδή δεν γίνεται αντιληπτός μόνον ή κυρίως με τα όποια τυπικά του χαρακτηριστικά, αλλά πρωτίστως με την *εγγυητική δύναμη και δυνατότητα που πρέπει να παρέχει στον υφιστάμενο την στέρηση της ιδιοκτησίας του ιδιώτη*. Η εγγυητική αυτή δύναμη και δυνατότητα γίνεται καλύτερα αντιληπτή, αν συνδυασθεί με την υποχρέωση εξάντλησης των εσωτερικών ενδίκων μέσων την οποία επιβάλλει το άρθρο 26 της ΕΣΔΑ προκειμένου να επιτρέψει την εξέταση της ουσίας οποιασδήποτε προσφυγής από την Επιτροπή και, στη συνέχεια, από το Δικαστήριο. Έτσι, αν ένας νόμος προβλέπει μεν την δυνατότητα

<sup>92</sup> Condorelli, όπ.π.985. Βλ. επίσης Cohen-Jonathan, όπ. π.467 επ.

<sup>93</sup> Βλ. Απόφαση Lithgow, όπ.π. παρ.110 και την εκεί παραπομπή στην απόφαση Malone της 2ας Αυγούστου 1984, Α, αρ. 82, παρ. 31-33 και 66-68.

π.χ. απαλλοτριώσης, αποκλείει όμως ή καθιστά απολύτως αλυσιτελή την αναζήτηση έννομης προστασίας από εκείνον του οποίου απαλλοτριώνεται ένα επίδικο ιδιοκτησιακό στοιχείο, δεν πληροί τις προϋποθέσεις του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου<sup>94</sup>.

### **3.β.2. Όροι των γενικών αρχών του διεθνούς δικαίου**

Κατά την γνώμη που κρατεί στην Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, στη νομολογία του Δικαστηρίου και σε τμήμα της θεωρίας, η ρήτρα όχι η θεμιτή στέρηση της ιδιοκτησίας για λόγους δημόσιας ωφέλειας πρέπει να γίνεται σύμφωνα με τους όρους των γενικών αρχών του διεθνούς δικαίου αφορά μόνον τους πολίτες άλλων κρατών, και όχι τους πολίτες του κράτους το οποίο προβαίνει στην επίδικη στέρηση της ιδιοκτησίας<sup>95</sup>.

Υπέρ της άποψης αυτής το Δικαστήριο προβάλλει κυρίως τα επιχειρήματα ότι με τον τρόπο αυτό εξασφαλίζεται για τους αλλοδαπούς δικαίωμα ευθείας προσφυγής στους μηχανισμούς προστασίας της ΕΣΔΑ, ενώ αλλιώς θα υπήρχε κίνδυνος να βρεθούν με μόνο μέσο προστασίας την εν γένει πολύ ολιγότερο λυσιτελή διπλωματική προστασία, ότι η ρήτρα αυτή, έτσι ερμηνευομένη, διασφαλίζει καλύτερα τη νομική θέση των αλλοδαπών επειδή αποκλείει την επίκληση του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου κατά τρόπο που να μειώνει δικαιώματα που αντλούν από τις αρχές του διεθνούς δικαίου καθώς και ότι και αν ακόμη μία τέτοια ερμηνεία της ρήτρας οδηγήσει ενδεχομένως σε διακριτική μεταχείριση των αλλοδαπών, η ΕΣΔΑ δεν αποκλείει, υπό προϋποθέσεις, μια τέτοια διαφοροποίηση.

---

<sup>94</sup> Πρβλ. Condorelli, όπ.π.985-986. Πρβλ. επίσης τις αποφάσεις Erikson της 22ας Ιουνίου 1989, Α, αρ.159 παρ. 59 και Fredin της 18<sup>ης</sup> Φεβρουαρίου 1991, Α, αρ. 192, παρ. 50.

<sup>95</sup> Βλ. την ερμηνεία αυτή στις παραγράφους 58-66 της απόφασης James της 21<sup>ης</sup> Φεβρουαρίου 1986, Α, αρ. 98.



Επιπροσθέτως, το Δικαστήριο χρησιμοποίησε την έρευνα των προπαρασκευαστικών εργασιών για την ΕΣΔΑ ως συμπληρωματικό μέσο για την ερμηνεία της σχετικής ρήτρας στο άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου. Το Δικαστήριο συνήγαγε ότι νόημα αυτής της ρήτρας είναι ότι υποχρεώνει στην καταβολή αποζημίωσης σε μη πολίτες του κράτους που πραγματοποιεί την επίδικη απαλλοτρίωση.

Η άποψη αυτή δεν βρίσκει σύμφωνη σημαντική μερίδα της θεωρίας, αμφιβολίες δε εκδηλώθηκαν και σε σχετική μειοψηφία στην απόφαση James<sup>96</sup>.

Πάντως, δεδομένου ότι η πρακτική συνέπεια μιας απόλυτης εφαρμογής της ρήτρας αυτής συνίσταται στο ότι θα απέκλειε τους ημεδαπούς από την προστασία του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου, με την κατεύθυνση που τελικά έλαβε η σχετική νομολογία του Δικαστηρίου, το όλο θέμα έχει σε μεγάλο βαθμό αποβεί χωρίς αντικείμενο. Πράγματι, εφόσον η υποχρέωση για αποζημίωση συνιστά την ουσία της προστασίας που παρέχουν τόσο οι αρχές του διεθνούς δικαίου σε περίπτωση απαλλοτρίωσης περιουσιών αλλοδαπών όσο και ο νόμος σε περίπτωση απαλλοτρίωσης περιουσιών πολιτών του κράτους που πραγματοποιεί την απαλλοτρίωση, η όλη συζήτηση καθίσταται, αν όχι πλήρως ξεπερασμένη, πάντως περιορισμένου ενδιαφέροντος<sup>97</sup>, και αν ακόμη παρουσίαζε κάποια πρακτική σημασία από την άποψη των τεχνικών πλευρών της λειτουργίας του

---

<sup>96</sup> Βλ. Την γνώμη των δικαστών Bindschedler-Robert, Golcuclu, Matsher, Pettiti, Russo και Spielmann στην απόφαση James, όπ.π. οι οποίοι άσκησαν κριτική στην άποψη που επικράτησε, προβάλλοντας κυρίως ότι οδηγεί στο να δημιουργηθούν μεταξύ των ημεδαπών και των αλλοδαπών διακρίσεις ασυμβίβαστες με το εν γένει πνεύμα του άρθρου 1 του Προσθέτου Πρωτοκόλλου και προσθέτοντας ότι εν όψει του ότι το θέμα δεν ήταν αποφασιστικό για την συγκεκριμένη περίπτωση, το Δικαστήριο δεν είχε λόγο να λάβει θέση πάνω στο ζήτημα αυτό. Για τις αντιρρήσεις της θεωρίας στην κρατούσα προσέγγιση βλ. Condorelli, όπ.π. 996 επ.

<sup>97</sup> Βλ. Condorelli, όπ.π., 988-989.

μηχανισμού απαλλοτρίωσης και αποζημίωσης σε κάθε μία από τις δύο περιπτώσεις.

#### 4. β.3. Οι λόγοι δημόσιας ωφέλειας

Εν όψει του ελέγχου της συνδρομής της δημόσιας ωφέλειας κατά το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου από το Δικαστήριο, πρέπει κατ'αρχήν να σημειωθεί ότι είναι εξαιρετικά δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να παρακαμφθεί το εξαιρετικά σημαντικό, δογματικό και πρακτικό ζήτημα αν νομιμοποιείται

ένα διεθνές δικαστήριο να αποφανθεί τι αποτελεί δημόσια ωφέλεια σε ένα εθνικό κράτος, και μάλιστα αν νομιμοποιείται να έχει διαφορετική αντίληψη από εκείνη που έχουν τα πολιτικώς υπόλογα νομοθετικά όργανα ενός δημοκρατικού κράτους, το οποίο, επειδή είναι δημοκρατικό, δικαιούται να είναι μέλος του Συμβουλίου της Ευρώπης και να μετέχει στην ΕΣΔΑ<sup>98</sup>.

Πέραν τούτου, ασφαλώς δεν υπάρχει (αλλά ούτε και μπορεί να υπάρξει) κάποιο κοινό μέτρο για όλα τα κράτη της ΕΣΔΑ, ώστε να κρίνει το Δικαστήριο αν ο εκάστοτε προβαλλόμενος ως δημόσια ωφέλεια λόγος απαλλοτρίωσης, αποτελεί πράγματι δημόσια ωφέλεια. Άλλωστε το Δικαστήριο, αντιμετώπιζοντας αόριστες έννοιες, όπως η έννοια «δημόσια ωφέλεια» δεν είχε καμμία δυσκολία να διαπιστώσει ότι το περιεχόμενο των αορίστων εννοιών «παραλλάσσει στον χρόνο και στον χώρο»<sup>99</sup>.

<sup>98</sup> Από την ιστορία και την ιδεολογική και πολιτική φύση της ΕΣΔΑ, το εν γένει περιεχόμενο των δικαιωμάτων που κατοχυρώνει, αλλά και από ρητές διατάξεις, όπως το άρθρο 3 του Προσθέτου Πρωτοκόλλου κατά το οποίο «τα Υψηλά Συμβαλλόμενα Μέρη αναλαμβάνουν την υποχρέωσιν όπως διενεργώσι, κατά λογικά διαστήματα, ελευθέρας μυστικής εκλογάς, υπό συνθήκας επιτρεπούσας την ελευθέραν έκφρασιν της λαϊκής θελήσεως ως προς την εκλογήν ενός νομοθετικού σώματος» προκύπτει σαφώς ότι δεν μπορούν να μετέχουν σε αυτήν παρά μόνο κράτη με δημοκρατικό πολίτευμα.

<sup>99</sup> Βλ. απόφαση Handyside της 7<sup>ης</sup> Νοεμβρίου 1976, Α., αρ. 29 παρ. 39.

Την αντίληψη ότι ως προς την ανάγκη να επιβληθεί περιορισμός στην ιδιοκτησία για λόγους δημόσιας ωφέλειας (άρα και το περιεχόμενο της δημόσιας ωφέλειας) τον τελικό λόγο έχουν τα κράτη επεκύρωσε άλλωστε και το ίδιο το Δικαστήριο, νομολογώντας ότι «[δ]ιαθέτοντας άμεση γνώση της κοινωνίας τους και των αναγκών της, οι εθνικές αρχές βρίσκονται κατ'αρχήν σε καλύτερη θέση από ό,τι ο διεθνής δικαστής ως προς την εκτίμηση του τι συνιστά «δημόσιο συμφέρον» (...) [Ε]ναπόκειται λοιπόν στις εθνικές αρχές να προβούν στην αρχική εκτίμηση τόσο ως προς την ύπαρξη ενός προβλήματος που παρουσιάζει δημόσιο ενδιαφέρον («of public concern») και απαιτεί μέτρα στέρησης της ιδιοκτησίας, όσο και ως προς την επανορθωτική δράση που πρέπει να αναληφθεί (...).

Περαιτέρω, η έννοια «δημόσιο συμφέρον» είναι κατ'ανάγκη ευρεία. (...) [Η] απόφαση να ψηφισθούν νόμοι που επιβάλλουν την απαλλοτρίωση ιδιοκτησίας συνήθως συνεπάγεται θεωρήσεις πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών θεμάτων, για τα οποία σε μία δημοκρατική κοινωνία είναι εύλογο να υπάρχει το ενδεχόμενο μεγάλης διαφοράς απόψεων. Το Δικαστήριο, θεωρώντας φυσικό ότι το περιθώριο εκτιμήσεων που ανήκουν στον νομοθέτη ως προς την εφαρμογή κοινωνικών και οικονομικών πολιτικών πρέπει να είναι ευρύ, θα σεβαστεί την κρίση του νομοθέτη ως προς το τι «εξυπηρετεί το δημόσιο συμφέρον», εκτός αν η κρίση αυτή είναι προφανώς χωρίς εύλογη θεμελίωση. Με άλλες λέξεις, παρά το ό,τι το Δικαστήριο δεν μπορεί να υποκαταστήσει την δική του εκτίμηση σε εκείνη των εθνικών αρχών, είναι υποχρεωμένο να κρίνει επίδικα μέτρα υπό το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου, και, επιτελώντας

αυτό του το καθήκον, να ερευνά τα πραγματικά περιστατικά σε σχέση με τα οποία ανέλαβαν δραστηριότητα οι εθνικές αρχές»<sup>100</sup>.

Θα μπορούσε κανείς στο σημείο αυτό να παρατηρήσει ότι, ως προς το θέμα αυτό, ανάλογη είναι η αντίληψη που σταθερά διέπει και τον Έλληνα δικαστή. Εκείνο που παραδοσιακά γινόταν και εξακολουθεί να γίνεται δεκτό είναι, κατά παλαιά διατύπωση του Συμβούλου της Επικρατείας Ν.Γρηγορίου, ότι «ο νομοθέτη είναι κατ'αρχήν ανέλεγκτος εν τω καθορισμώ έργου τινός ως ενέχοντος δημοσίαν ωφέλειαν (...) Το κατ'αρχήν ανέλεγκτον (...) του νομοθέτου έχει και τούτο ωρισμένα όρια, άτινα είναι τα (...) «ακραία όρια»της έννοια του όρου «δημοσίαν ωφέλει»(...) Το ΣτΕ δια σωρείας αποφάσεών του απεφήνατο, ότι, της δημοσίας ωφελείας αναγνωριζομένης κατ'αρχήν υπό του νόμου, η εκτίμησις της υπάρξεώς της εν εκάστη περιπτώσει ανήκει εις την διακριτικήν εξουσίαν της Διοικήσεως, η εκτίμησις δε αύτη ως περιστρεφομένη περί την σκοπιμότητα του σκοπού της απαλλοτριώσεως δεν υπόκειται εις τον έλεγχον του Σ.τ.Ε. (...) Η άσκησης όμως της διακριτικής εξουσίας δεν διαφεύγει τον επί ακυρώσει έλεγχον, όταν συντρέχει παραβίασις νόμου (...) ή πλάνη περί τα πράγματα, ήτις άγουσα εις εσφαλμένην του νόμου εφαρμογήν, συνιστά λόγον ακυρώσεως δια παράβασιν νόμου (...) ή κακή χρήσις ή, όπερ το αυτό, πλημμελής άσκησις της διακριτικής εξουσίας ή υπέρβασις των ακραίων ορίων αυτής (...) και τέλος κατάχρησις εξουσίας (...)

Ελέγχουν τας πράξεις απαλλοτριώσεως από της απόψεως της κακής χρήσεως της διακριτικής εξουσίας ή υπερβάσεως των ακραίων ορίων αυτής, [το ΣτΕ] έθεσε την αρχήν, καθ'ην κατά την αληθή έννοιαν του Συντάγματος, η απαλλοτριώσις, ως μέτρον επαχθές (...) δέον να δύναται να θεραπευθεί δια λήψεως

<sup>100</sup> Βλ. απόφαση James, όπ. π. παρ. 46.

άλλων ηπιότερων μέτρων (...) Επίσης δια της απαλλοτριώσεως δέον να πλήσσει το δικαίωμα κατ'έκτασιν τοσούτο μόνον, όσον αρκεί δια την ικανοποίησιν των απαιτήσεων τη δημοσίας ωφελείας. Ούτω δεν συγχωρείται απαλλοτριώσις ολοκλήρου της εκτάσεως ιδιοκτησίας τινός, όταν είναι πρόδηλον, ότι τμήμα ταύτης αρκή προς θεραπείαν του έργου της δημοσίας ωφελείας ή δεν επιτρέπεται αφαιρέσις της κυριότητος, όταν αρκή σύστασις δουλείας προς εξυπηρέτησιν της δημοσίας ωφελείας (...)<sup>101</sup>

### **3.β.4. Η δίκαιη ισορροπία και η αποζημίωση/αποκατάσταση**

Μέχρι την απόφαση Sporrong και Lonnrath επικρατούσε η γνώμη ότι, μέσω της παραπομπής στις αρχές του διεθνούς δικαίου κατά το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου, δικαίωμα σε αποζημίωση είχαν μόνο οι αλλοδαποί και όχι οι πολίτες του κράτους που ελάμβανε τα περιοριστικά της ιδιοκτησίας μέτρα.

Η μετέπειτα νομολογία και θεωρία, όπως ήδη σημειώθηκε, αναγνώρισε την υποχρέωση του κράτους σε αποζημίωση ως συνέπεια που ενυπάρχει στον κανόνα της εύλογης ισορροπίας που θεσπίζει το άρθρο 1 του Πρώτου πρωτοκόλλου<sup>102</sup>.

Πράγματι, ο αναλυόμενος, ο κανόνας που απαιτεί την *δίκαιη ισορροπία* συνεπάγεται την ανάγκη να υπάρχει εύλογη αναλογία ανάμεσα στην έκταση του περιορισμού της ιδιοκτησίας και στο είδος και το εύρος της δημόσιας ωφέλειας ή του δημοσίου συμφέροντος που καλεΐται να εξυπηρετήσσει ο περιορισμός αυτός. Αν αυτή η αναλογία δεν υπάρχει, ένας τρόπος να αποκατασταθούν τα πράγματα είναι να μειωθεί η έκταση του επελθόντος περιορισμού της ιδιοκτησίας, πράγμα που μπορεί να επιτευχθεί και με την χρηματική ή άλλη

<sup>101</sup> Βλ. Ν. Γρηγορίου. Η προστασία της ιδιοκτησίας δια μέσου της νομολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας, 4 ΝοΒ (1956), 126, 127.

<sup>102</sup> Βλ. παρακάτω, 70 επ.

περιουσιακή αποκατάσταση της οικονομικής βλάβης που επέφερε ο περιορισμός αυτός.

Στην απόφαση Lithgow το Δικαστήριο σημειώνει ότι «υποχρέωση καταβολής αποζημίωσης προκύπτει από τον όρο που έμμεσα διαλαμβάνει το άρθρο 1 [του Προσθέτου Πρωτοκόλλου], αναγινωσκόμενο ως σύνολο (...) και όχι τόσο από καθεαυτήν την προϋπόθεση να υπάρχει «δημόσια ωφέλεια»(...)), για να παρατηρήσει στην συνέχεια ότι δεν αρκεί ο περιορισμός της ιδιοκτησίας να προέρχεται από έναν θεμιτό σκοπό εξυπηρέτησης του δημοσίου συμφέροντος, αλλά πρέπει επίσης να υπάρχει «μία εύλογη σχέση αναλογίας ανάμεσα στα μέσα που χρησιμοποιούνται και στον σκοπό που επιδιώκεται να πραγματοποιηθεί», εξειδικεύει δε χαρακτηριστικά, σημειώνοντας περαιτέρω ότι όχι μόνον καθ'εαυτήν η πρόβλεψη για αποζημίωση, αλλά ακόμη και «οι όροι [καταβολής της] αποζημίωσης είναι ουσιώδεις προκειμένου να εκτιμηθεί αν υπάρχει εύλογη ισορροπία ανάμεσα στα διάφορα διακυβευόμενα συμφέροντα, αν επιβάλλεται ή όχι ένα δυσανάλογο βάρος στο πρόσωπο που στερείται της ιδιοκτησίας του»<sup>103</sup>.

Την αντίληψη αυτή άλλωστε υιοθέτησαν τόσο η Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων όσο και το Δικαστήριο. Στην Γνώμη της σχετικά με την υπόθεση Lithgow, η Επιτροπή ρητά δέχθηκε ότι το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου «κατά κανόνα, απαιτεί έμμεσα την καταβολή αποζημίωσης προκειμένου το συμβαλλόμενο κράτος να στερήσει την ιδιοκτησία από οποιονδήποτε emπίπτει στην δικαιοδοσία του.

Το Δικαστήριο απέδωσε την ουσία της υποχρέωσης για αποζημίωση με προσεκτικότερη αλλά όχι αμφιβόλου περιεχομένου διατύπωση, δεχόμενο ότι στις έννομες τάξεις των

---

<sup>103</sup> «Βλ. απόφαση Lithgow της 8<sup>ης</sup> Ιουλίου 1986, Α, αρ. 102, παρ. 110.

συμβαλλομένων κρατών: «υπό την επιφύλαξη εξαιρετικών καταστάσεων, μία στέρηση της ιδιοκτησίας για λόγους δημόσιας ωφέλειας, δεν δικαιολογείται χωρίς την πληρωμή αποζημίωσης (...). Από την άλλη πλευρά, σε περίπτωση που δεν θα γινόταν δεκτή μία ανάλογη αρχή, το άρθρο 1 [του Προσθέτου Πρωτοκόλλου] δεν θα εξασφάλιζε παρά μία προστασία της ιδιοκτησίας σε μεγάλο βαθμό πλασματική και αναποτελεσματική».

Το Δικαστήριο λοιπόν ανάγει σε *αρχή την πληρωμή αποζημίωσης για στέρηση της ιδιοκτησίας για λόγους δημόσιας ωφέλειας*, επιτρέπει παρέκκλιση μόνο αν συντρέχουν εξαιρετικές καταστάσεις, και με τον τρόπο αυτόν δέχεται ότι *εκείνο που κάνει την προστασία της ιδιοκτησίας πραγματική και αποτελεσματική είναι, σε τελευταία ανάλυση, η προστασία της οικονομικής αξίας των δικαιωμάτων που απορρέουν από την ιδιοκτησία*. Άρα, και αν ακόμη ένα περιοριστικό της ιδιοκτησίας μέτρο αφήσει άθικτες τις τυπικές μορφές που λαμβάνουν τα δικαιώματα αυτά, αν το μέτρο αυτό απομειώνει την οικονομική τους αξία, συνεπάγεται την υποχρέωση να καταβληθεί η αντίστοιχη της *fair balance* αποζημίωση.

Το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου δεν απαιτεί να είναι πλήρης η αποζημίωση. Δεδομένου ότι η στέρηση της περιουσίας γίνεται για λόγους δημοσίου συμφέροντος, η εύλογη ισορροπία ανάμεσα στο δημόσιο συμφέρον και στον επιβαλλόμενο περιορισμό δεν αποκλείει την καταβολή αποζημίωσης μικρότερης αξίας από την πλήρη αξία του προσβαλλομένου ιδιοκτησιακού δικαιώματος, απαιτείται απλώς να μην ανατρέπει το (μικρό) μέγεθος της αποζημίωσης την εύλογη ισορροπία που συνολικά διέπει την ρύθμιση του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου.

Το Δικαστήριο στην απόφαση James νομολόγησε ότι «η αφαίρεση ιδιοκτησίας χωρίς την καταβολή ενός ποσού που να βρίσκεται σε εύλογη σχέση με την αξία [της αφαιρούμενης ιδιοκτησίας] αποτελεί κατά κανόνα μία δυσανάλογη επέμβαση [στο δικαίωμα της ιδιοκτησίας], η οποία δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι συμβιβάζεται με το άρθρο 1 [του Προσθέτου Πρωτοκόλλου]». Το άρθρο 1, ωστόσο, δεν εγγυάται σε κάθε περίπτωση δικαίωμα σε πλήρη αποζημίωση. Θεμιτοί στόχοι δημοσίου συμφέροντος, όπως εκείνοι που επιδιώκονται με μέτρα οικονομικών μεταρρυθμίσεων ή με μέτρα σχεδιασμένα για να επιτευχθεί μεγαλύτερη κοινωνική δικαιοσύνη, ενδέχεται να δικαιολογούν αποζημίωση μικρότερη από την πλήρη αγοραστική αξία»<sup>104</sup>.

#### **4. Το θέμα της καταβολής αποζημίωσης για παραβίαση του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου<sup>105</sup>**

**A.** Συνοψίζοντας μερικά από όσα αναπτύχθηκαν παραπάνω, μπορεί κανείς να σημειώσει ότι, σύμφωνα και με τη νομολογία του Δικαστηρίου, υπάρχει παράβαση του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου σε κάθε περίπτωση που δεν υπάρχει εύλογη ισορροπία ανάμεσα στην τρώση του δικαιώματος της ιδιοκτησίας και στην εξυπηρέτηση του δημοσίου συμφέροντος. Σε περίπτωση δεν απαλλοτριώσης υπάρχει παράβαση ακόμη και αν δεν ανατρέπεται η εύλογη ισορροπία, αν η απαλλοτριώση δεν έγινε σύμφωνα με τους όρους εθνικού νόμου και των γενικών αρχών του διεθνούς δικαίου. Η διαπίστωση όμως μιάς

<sup>104</sup> Βλ. απόφαση James, όπ.π., παρ. 54. Το Δικαστήριο επαναλαμβάνει το ίδιο ακριβώς χωρίο και στην απόφαση Lithgow, όπ.π., παρ. 121, υποδηλώνοντας έτσι τον παγιότερο χαρακτήρα τη γνώμης του ως προς το αντικείμενο αυτό.

<sup>105</sup> Για το θέμα αυτό βλ. Wolfgang Peukert, Artikel 50 (Gerechte Entschädigung) σε Jochen Abr. Flöwe-Wolfgang Peukert, Europäische Menschenrechtskonvention, EMRK-Kommentar, 2<sup>η</sup> έκδ. (1996), 667 ε., Jonathan Sharpe, Article 50 σε Louis-Edmond Pettiti – Emmanuel Decaux – Pierre-Henri Imbert, La Convention européenne des droits de l' homme (1995), 809 επ. και (συνοπτικότερα) Gerard Cohen-Jonathan, La Convention européenne des droits de l' homme, (1989), 212-216, Ρούκουνα, Διεθνής προστασία, 201 επ.



παραβίασης του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου, ακόμη και στην περίπτωση που η παραβίαση συνίσταται στο ότι ο περιορισμός της ιδιοκτησίας κρίθηκε ανεπίτρεπτος επειδή δεν καταβλήθηκε σε εκείνον που τον υπέστη η προσήκουσα αποζημίωση, δεν συνεπάγεται αυτομάτως επιδίκαση από το Δικαστήριο της ελλείπουσας αποζημίωσης (ή την εξ υπαρχής πλήρη καταβολή της, αν η παραβίαση συνίσταται στο ότι δεν καταβλήθηκε καμμία αποζημίωση).

Το ζήτημα αυτό αντιμετωπίζεται στο άρθρο 50 της ΕΔΣΑ, με τη συνδρομή και του άρθρου 53.

Το άρθρο 50 της ΕΣΔΑ ορίζει ότι «[ε]άν η απόφασις του Δικαστηρίου κρίνη ότι απόφασις ληφθείσα ή μέτρον διαταχθέν υπό δικαστικής ή πάσης Αρχής συμβαλλομένου μέρους αντίκειται εν όλω ή εν μέρει προς τας απορρεούσας εκ της παρούσης Συμβάσεως υποχρεώσεις, και εάν το εσωτερικόν δίκαιον του εν λόγω μέρους δεν επιτρέπη ειμή την ατελή επανόρθωσιν των συνεπειών της αποφάσεως ταύτης ή του μέτρου τούτου, η απόφασις του Δικαστηρίου χορηγεί, εν ανάγκη, εις το αδικηθέν μέρος, δικαίαν ικανοποίησιν», το δε άρθρο 53 ορίζει ότι «τα υψηλά συμβαλλόμενα μέρη αναλαμβάνουν την υποχρέωσιν να συμμορφωθώσι προς τας αποφάσεις του Δικαστηρίου επί των διαφορών εν ταις οποίαις είναι διάδικοι».

Μία πρώτη παρατήρηση που προκύπτει από τον συνδυασμό των παραπάνω διατάξεων με την προστασία που παρέχει το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου είναι ότι η διαπίστωση απουσίας της προσήκουσας αποζημίωσης κατά το δίκαιο της ιδιοκτησίας κατά την ΕΣΔΑ δεν συνεπάγεται ευθέως την υποχρέωση καταβολής της. Σχηματικά το Δικαστήριο απαιτεί (και προσδιορίζει αναλόγως) καταβολή εύλογου οικονομικού αντισταθμίσματος για τον επιβληθέντα περιορισμό

της ιδιοκτησίας επειδή παραβιάστηκε η ΕΣΔΑ, όχι για να υποκαταστήσει η αποζημίωση αυτή το προσήκον κατά το άρθρο 1 του Προσθέτου Πρωτοκόλλου, αλλά μη καταβληθέν αντιστάθμισμα του περιορισμού της ιδιοκτησίας. Πρόκειται δηλαδή όχι για έναν μηχανισμό αποκατάστασης της βλάβης που προξένησε η παραβίασή του κατά επίδικη περίπτωση συγκεκριμένου ιδιοκτησιακού δικαιώματος, αλλά για έναν μηχανισμό «δίκαιης» αποζημίωσης επειδή υπήρξε παραβίαση δικαιώματος που κατοχυρώνεται από την ΕΣΔΑ. Το ύψος όμως της αποζημίωσης που κρίνεται κάθε φορά ως «δίκαιη» σχετίζεται με το μέγεθος της οικονομικής επίπτωσης του κατά παράβαση του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου επιβληθέντος ιδιοκτησιακού περιορισμού<sup>106</sup>.

**Β.** Στο σημείο αυτό δεν είναι άσκοπη μία συνοπτική επισκόπηση του μηχανισμού αποζημίωσης που θεσπίζει το άρθρο 50 ΕΣΔΑ.

Η αποζημίωση κατά το άρθρο αυτό αφορά, όπως ήδη σημειώθηκε, κάθε διαπίστωση από το Δικαστήριο παραβίασης δικαιωμάτων που κατοχυρώνει η ΕΣΔΑ, είτε η παραβίαση αυτή συνίσταται, εν τέλει, σε κάποια περιουσιακή ζημία (ή την προκαλεί) είτε όχι.

Η αποζημίωση καταλαμβάνει τόσο την υλική όσο και την ηθική βλάβη που υπέστη το θύμα παραβίασης δικαιώματος που κατοχυρώνει η ΕΣΔΑ<sup>107</sup>, επεκτείνεται δε και όλες τις πραγματικές, αναγκαίες και εύλογες δαπάνες στις οποίες υποβλήθηκε ο προσφεύγων προκειμένου να επιτύχει την καταδίκη από το

<sup>106</sup> Έτσι τις περιπτώσεις των αποφάσεων Ελληνικά Διυλιστήρια Στραν-Ανδρέϊδης κατά Ελλάδας, της 9<sup>ης</sup> Δεκεμβρίου 1994, Α 301-Β και Παπαμιχαλόπουλος κ.α. κατά Ελλάδας, της 24<sup>ης</sup> Ιουνίου 1994, Α 260-Β.

<sup>107</sup> Ο όρος «θύμα» χρησιμοποιείται εδώ με την έννοια του άρθρου 25 της ΕΣΔΑ, το οποίο υποδηλώνει εκείνους που υφίστανται παραβίαση δικαιώματος που κατοχυρώνει η ΕΣΔΑ με την διατύπωση «θύματα παραβιάσεως παρ' ενός των Συμβαλλομένων Μερών των εν τη παρούση Συμβάσει αναγνωριζομένων δικαιωμάτων».

Δικαστήριο του κράτους που παραβίασε το δικαίωμα του. Η αποζημίωση αυτή δίνεται αντιληπτή ως υποκατάστατο της *restitutio in integrum*, αν αυτή δεν είναι εφικτή. Δεν καταβάλλεται δε σε κάθε περίπτωση που μία παραβίαση δικαιώματος έχει προκαλέσει βλάβη στο θύμα, αλλά μόνον αν το Δικαστήριο κρίνει ότι η καταβολή της είναι απαραίτητη. Το Δικαστήριο διατηρεί έτσι ευρέα περιθώρια διακριτικής ευχέρειας τόσο ως προς το εάν θα πρέπει να καταβληθεί αποζημίωση όσο και ως προς το ύψος της.

Η αποζημίωση καταβάλλεται υπό την προϋπόθεση ότι θα αποδειχθεί πλήρως αιτιώδης σύνδεσμος ανάμεσα στην βλάβη που υπέστη το θύμα παραβίασης δικαιώματος και στην παραβίαση του δικαιώματος.

Ακόμη, η αποζημίωση δεν καταβάλλεται αν το εσωτερικό δίκαιο του κράτους που προέβη στην παραβίαση εξασφαλίζει την πλήρη επανόρθωση των συνεπειών της παραβίασης του δικαιώματος την οποία διαπίστωσε με την καταδικαστική του απόφαση το Δικαστήριο. Γίνεται πάντως δεκτό ότι για την καταβολή της δεν απαιτείται να έχουν εξαντληθεί τα εσωτερικά ένδικα μέσα κατά την έννοια του άρθρου 26 της ΕΣΔΑ, το οποίο δημιουργεί απαράδεκτο της προσφυγής ενώπιον του Δικαστηρίου αν ο προσφεύγων δεν έχει εξαντλήσει τα μέσα αυτά. Τούτο διότι θεωρείται ότι η ουσία του άρθρου αυτού έχει ήδη καλυφθεί εφόσον το Δικαστήριο αντιμετώπισε την επίδικη περίπτωση, άρα ερεύνησε ότι έχει πράγματι εκπληρωθεί η προϋπόθεση αυτή του άρθρου 26 ΕΣΔΑ<sup>108</sup>.

Από την φύση και το περιεχόμενο της ΕΣΔΑ, αλλά και από το άρθρο 53, με το οποίο, όπως ήδη συμφωνήθηκε, τα κράτη

<sup>108</sup> Για την εφαρμογή του άρθρου 50 της ΕΣΔΑ βλ. αναλυτικότερα με εκτεταμένες παραπομπές στη νομολογία και πίνακα αποφάσεων του Δικαστηρίου όπου εμφανίζονται τα αιτηθέντα και τα επιδικασθέντα ποσά αποζημιώσεων κατά το άρθρο 50 ΕΣΔΑ στις αποφάσεις που εκδόθηκαν από το 1972 έως το 1990 Sharpe, όπ.π., και (για το ύψος των αποζημιώσεων) 827 επ.

που συμβλήθηκαν στην ΕΣΔΑ ανέλαβαν την υποχρέωση να συμμορφώνονται στις αποφάσεις του Δικαστηρίου, καθίσταται σαφές ότι, τελικά, η παραβίαση κανόνων της ΕΣΔΑ είναι δυνατόν να επιφέρει μόνον διεθνή συμβατική ευθύνη του κράτους που προέβη στις παραβιάσεις. Το δε Δικαστήριο είχε την ευκαιρία να αποσαφηνίσει σε διάφορες περιπτώσεις ότι, τελικά, επαφίεται στις έννομες τάξεις των μερών της ΕΣΔΑ να επιλέξουν τον τρόπο με τον οποίο θα συμμορφωθούν στις αποφάσεις του<sup>109</sup>, υποδηλώνοντας ταυτόχρονα ότι οι αποφάσεις του, ως αποφάσεις του, δεν αποτελούν *eo ipso* εκτελεστούς τίτλους<sup>110</sup>.

**IV- Παράρτημα: η παρεχόμενη από το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου προστασία της ιδιοκτησίας ως ελάχιστο κοινό επίπεδο προστασίας της ιδιοκτησίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση κατά το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης.**

Όπως είναι γνωστό, αν και κατά καιρούς αρμόδια πολιτικά όργανα δήλωσαν ότι δεσμεύονται από την προστασία των ατομικών δικαιωμάτων που παρέχει η ΕΣΔΑ, καθ'εαυτή η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν είναι μέλος της ΕΣΔΑ, πράγμα το οποίο επιβεβαίωσε και το Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (στο εξής: «ΔΕΚ»)<sup>111</sup>. Τούτο όμως δεν θεωρήθηκε ότι οδηγεί στο

<sup>109</sup> Βλ. συνοπτική παρουσίαση σχετικής νομολογίας σε Cohen-Johnathan, *οπ. Π.*, 215-216.

<sup>110</sup> Το μεγάλο θέμα της τύχης των αποφάσεων του Δικαστηρίου στις εθνικές έννομες τάξεις των μερών της ΕΣΔΑ εξετάζεται αναλυτικά στην μελέτη της Τζούλιας Ηλιοπούλου-Στράγγα Η εκτέλεση των αποφάσεων του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. Ζητήματα διεθνούς και εθνικού δικαίου (1996), ιδίως 33 επ., 41 επ. και για τον χαρακτήρα των αποφάσεων του Δικαστηρίου ως μη εκτελεστών τίτλων 50-52 και τους εκεί παραπεμπόμενους συγγραφείς.

<sup>111</sup> Οι Ευρωπαϊκές Κοινότητες, ήδη από μακρού, υποδήλωσαν τόσο με αποφάσεις του ΔΕΚ όσο και με διάφορους άλλους τρόπους την θέληση και απόφασή τους να τηρούν τα επίπεδα προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που διασφαλίζει η ΕΣΔΑ. Αυτό το κατέστησαν σαφές με τον πλέον επίσημο τρόπο τον Απρίλιο του 1977 σε κοινή δήλωσή τους το Συμβούλιο Υπουργών, η Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (βλ. ΕΕ C 103 της 27.4.1977, 1 επ.), ενώ το άρθρο Στ παρ.2 της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση («Συνθήκης του Maastricht») διαλαμβάνεται ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση σέβεται τα θεμελιώδη δικαιώματα όπως κατοχυρώνονται με την ΕΣΔΑ. Ωστόσο, στη συνέχεια, όχι μόνο οι Ευρωπαϊκές Κοινότητες, και στη συνέχεια η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν προσεχώρησαν στην ΕΣΔΑ, ώστε να καταστεί η ΕΣΔΑ κοινοτικό-ενωσιακό δίκαιο, αλλά και το ΔΕΚ, με την Γνώμη 2/1994 (βλ. το κείμενό της σε 16 ΕΕΕυρΔ (1996), 670 επ.) έκρινε ότι η *Ευρωπαϊκή Ένωση δεν*

συμπέρασμα ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση (παλαιότερα οι Ευρωπαϊκές Κοινότητες) δεν δεσμεύονται ουσιαστικά από το πλαίσιο προστασίας των ατομικών δικαιωμάτων που θεσπίζει η ΕΣΔΑ.

Το Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων στην εξαιρετικού ενδιαφέροντος απόφασή του στην υπόθεση Hauer θεώρησε ότι η προστασία της ιδιοκτησίας που παρέχεται κατά το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ αποτελεί το ελάχιστο ευρωπαϊκό επίπεδο προστασίας της ιδιοκτησίας<sup>112</sup>.

Η απόφαση εκδόθηκε σε απάντηση προδικαστικού ερωτήματος που έθεσε προς το ΔΕΚ το Διοικητικό Δικαστήριο της Neustadt an der Weinstrasse. Η Liselotte Hauer, προσφεύγουσα στην κυρία δίκη, παραπονέθηκε, μεταξύ άλλων, ότι η άρνηση της διοίκησης να της χορηγήσει άδεια φύτευσης αμπέλων σε ιδιόκτητο κτήμα της στο Bad Duerkheim, η οποία στηρίχθηκε εκτός από τον γερμανικό νόμο περί οικονομίας της αμπελοοινικής αγοράς (για την συμφωνία του οποίου προς τις συνταγματικές διατάξεις που προστατεύουν την ιδιοκτησία κατά τον γερμανικό Θεμελιώδη Νόμο, το ΔΕΚ δεν ασχολήθηκε επειδή δεν είχε αρμοδιότητα να αποφανθεί) και στον Κανονισμό 1162/76 της ΕΟΚ παραβίασε το ατομικό δικαίωμα της ιδιοκτησίας της.

Το ΔΕΚ εξέτασε το δικαίωμα της ιδιοκτησίας εν όψει της προστασίας που παρέχει το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου. Η ανάπτυξη του άρχισε με την παραδοχή ότι «το δικαίωμα της ιδιοκτησίας εξασφαλίζεται στην κοινοτική έννομη τάξη

---

*έχει την αρμοδιότητα να προσχωρήσει στην ΕΣΔΑ χωρίς την κατάλληλη προηγούμενη αναθεώρηση των ιδρυτικών της Συνθηκών* (βλ. σχετικά Ευγενίας Ρ. Σαχπεκίδου. Το Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων αποτρέπει την προσχώρηση της Κοινότητας στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, 16 ΕΕΕυρΔ (1996), 581 επ. και τις εκεί περαιτέρω παραπομπές. Τούτο σημαίνει, όπως καταδεικνύεται και στην συνέχεια, ότι η ενωσιακή δικαιοσύνη αντλεί από την ΕΣΔΑ αρχές τις οποίες εφαρμόζει, δεν εφαρμόζει όμως ευθέως την ΕΣΔΑ. Στον βαθμό όμως που εφαρμόζει αρχές που εκπηγάζουν από την ΕΣΔΑ τις εισάγει, μέσω της εφαρμογής αυτής, στην ενωσιακή δικαιοσύνη τάξη.

<sup>112</sup> Βλ. απόφαση 49/79 της 13<sup>ης</sup> Δεκεμβρίου 1979 στην υπόθεση Liselotte Hauer κατά Ομοσπόνδου Κράτους Ρηνανίας-Παλατινάτου, Συλλ. 1980, II, 749 επ.

σύμφωνα με τις κοινές αντιλήψεις των συνταγμάτων των κρατών μελών, οι οποίες αντικατοπτρίζονται επίσης στο Πρώτο Πρωτόκολλο που έχει επισυναφθεί στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση Προασπίσεως των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου»<sup>113</sup>. Το ΔΕΚ δηλαδή προέβη σε ερμηνεία και εφαρμογή της διάταξης αυτής *ως συνισταμένης των κοινών συνταγματικών αρχών των (εννέα τότε) κρατών μελών των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων και όχι απλώς ως διάταξη μιας διεθνούς σύμβασης στην οποία τυχαίνει να μετέχουν από κοινού*.

Το τμήμα αυτό της απόφασης απηχεί την σημαντική ανάλυση που παρέθεσε στις προτάσεις του στην υπόθεση αυτή ο Γενικός Εισαγγελέας Francesco Capotorti. Ο Capotorti επικαλέσθηκε αρχικά το άρθρο 222 της Συνθήκης της ΕΟΚ, κατά το οποίο η Συνθήκη «δεν προδικάζει με κανέναν τρόπο» το καθεστώς της ιδιοκτησίας στα κράτη μέλη, για να συμπεράνει ότι «οι Συνθήκες δεν θέλησαν να επιβάλουν στα κράτη μέλη ή να εισαγάγουν στην κοινοτική έννομη τάξη κανένα καινούργιο νόημα ή ρύθμιση της ιδιοκτησίας»<sup>114</sup>.

Ο Capotorti επεχείρησε στη συνέχεια συγκριτική έρευνα των συναφών με την προστασία της ιδιοκτησίας διατάξεως όλων των Συνταγμάτων των (εννέα τότε) κρατών μελών της Κοινότητας, από την οποία και θεώρησε ότι αποδεικνύεται ότι «πέραν των πολύ διαφορετικών διατυπώσεων λόγω της ορολογίας και της εκτάσεώς τους», το δικαίωμα της ιδιοκτησίας αποτελεί αντικείμενο τριών θεμελιωδών διατάξεων, εκείνης που «αναγνωρίζει την ατομική ιδιοκτησία την οποία εγγυάται έναντι κάθε μορφής αυθαιρέτου αφαιρέσεως», εκείνης που «επιτρέπει την απαλλοτρίωση χάριν του γενικού συμφέροντος και αντί αποζημιώσεως»

<sup>113</sup> Βλ. απόφαση Hauer, σκέψη 17, όπ.π.757

<sup>114</sup> Βλ. προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα Francesco Capotorti της 8<sup>ης</sup> Νοεμβρίου 1979 στην υπόθεση 44/79, Συλλ. 1980, II, 771-772.

και εκείνης που «αναθέτει στο νόμο τον καθορισμό των ορίων της χρήσεως της ιδιοκτησίας»<sup>115</sup>. Ο Γενικός Εισαγγελέας θεώρησε ότι «[σ]υγκεφαλαιωτική σύνθεση των τριών αυτών θεμελιωδών διατάξεων βρίσκεται στο άρθρο 1 του Προσθέτου Πρωτοκόλλου» της ΕΣΔΑ, ότι το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου «συμπίπτει με την κυριαρχούσα τάση στα νομικά συστήματα των κρατών μελών», οπότε και οι τρεις παραπάνω κανόνες «πρέπει να θεωρηθεί ότι έχουν γίνει αποδεκτοί από την κοινοτική έννομη τάξη»<sup>116</sup>. Με τον τρόπο αυτόν η προστασία του Πρώτου Πρωτοκόλλου μπορεί να θεωρηθεί ότι εκφράζει τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών, οι οποίες, ως προς την προστασία των ατομικών δικαιωμάτων, δεσμεύουν την Κοινότητα<sup>117</sup>.

Το ΔΕΚ, στην συνέχεια, αφού διαπίστωσε ότι «δεν υπάρχει αμφιβολία» ότι η κρινόμενη απαγόρευση φύτευσης αποτελεί περιορισμό της χρήσης της ιδιοκτησίας, σημείωσε ότι «το [Πρώτο] Πρωτόκολλο δέχεται κατ'αρχήν το θεμικό των περιορισμών της ιδιοκτησίας (...) κατά το μέτρο που κρίνονται «αναγκαίοι» από τα κράτη για την προστασία του «γενικού συμφέροντος»<sup>118</sup>.

Για να μπορέσει το ΔΕΚ να απαντήσει στο ερώτημα αν οι περιορισμοί στην χρήση της ιδιοκτησίας που επιβάλλει ο

<sup>115</sup> Capotorti, *όπ. π.*, 772.

<sup>116</sup> Capotorti, *όπ.πλ.*, 772. Ο Capotorti σημείωσε πάντως ότι «η σύμπτωση [των συνταγματικών ρυθμίσεων των κρατών μελών] δεν είναι βεβαία σε ένα σημαντικό σημείο, δηλαδή στο δικαίωμα αποζημίωσης εκείνου που υφίσταται την απαλλοτρίωση, δεδομένου ότι το δικαίωμα αυτό δεν προβλέπεται ρητά από το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου» (772), η παρατήρηση αυτή διατυπώθηκε το 1979, δηλαδή πριν από την μεγάλη στροφή της νομολογίας του Δικαστηρίου των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων που έγινε το 1982 με την απόφαση *Sporrong και Lonnrath* (πρβλ. παραπάνω, 49 επ.), μετά την οποία γίνεται παγίως δεκτό ότι το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου εμπεριέχει δικαίωμα αποζημίωσης για περιορισμούς που επιβάλλονται στην ιδιοκτησία.

<sup>117</sup> Πρβλ. Capotorti 771. Μία γενική θεώρηση της προστασίας των ατομικών δικαιωμάτων κατά το Ευρωπαϊκό κοινοτικό δίκαιο βλ. σε Δαγτόγλου, *Ατομικά Δικαιώματα*, α', 37 επ. Πρβλ. και την εκεί παρατιθέμενη βιβλιογραφία.

<sup>118</sup> Βλ. απόφαση *Hauer*, σκέψη 19, *όπ.π.*, 758.

Κανονισμός 1162/76/ΕΟΚ είναι «αναγκαίοι» για την προστασία του «γενικού συμφέροντος» θεώρησε ότι πρέπει «να εκτιμηθούν επίσης οι ενδείξεις που προκύπτουν από τις συνταγματικές διατάξεις των κρατών μελών»<sup>119</sup>. Μνημόνευσε λοιπόν ρητά τις σχετικές συνταγματικές διατάξεις της Γερμανίας, της Ιταλίας και της Ιρλανδίας και αναφέρθηκε σε «πολυάριθμες νομοθετικές πράξεις» όλων των κρατών μελών των Κοινοτήτων, για να καταλήξει στις διαπιστώσεις ότι «απαντώνται σ' όλα τα κράτη μέλη νομοθεσίες σχετικά με τη γεωργία και δασική οικονομία, με το καθεστώς των υδάτων, με την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος, με τη χωροταξία και την πολεοδομία, νομοθεσίες που επιβάλλουν περιορισμούς, κάποτε ουσιώδεις, στη χρήση της κυριότητας επί ακινήτων», ότι σε όλα τα κράτη μέλη όπου καλλιεργούνται άμπελοι, έχουν θεσπισθεί διατάξεις που επιβάλλουν «έστω και με διαφορετική αυστηρότητα» περιορισμούς, κάποτε ουσιώδεις, στη χρήση της κυριότητας επί ακινήτων», ότι σε όλα τα κράτη μέλη όπου καλλιεργούνται άμπελοι, έχουν θεσπισθεί διατάξεις που επιβάλλουν «έστω και με διαφορετική αυστηρότητα» περιορισμούς σχετικά με την φύτευση αμπέλων, την εκλογή ποικιλιών, τις μεθόδους καλλιεργείας και ότι «σε καμία από τις εν λόγω χώρες δεν θεωρήθηκαν οι διατάξεις αυτές ασυμβίβαστες κατ' αρχήν με το σεβασμό που οφείλεται στο δικαίωμα της ιδιοκτησίας»<sup>120</sup>. Άρα, κατέληξε το δικαστήριο, ο περιορισμός που εισάγει ο Κανονισμός 1162/76/ΕΟΚ είναι «είδος περιορισμού ο οποίος είναι γνωστός και έχει θεωρηθεί νόμιμος υπό την ίδια ή

---

<sup>119</sup> Βλ. απόφαση Hauer, σκέψη 20, όπ.π., 758.

<sup>120</sup> Βλ. απόφαση Hauer, σκέψη 20, όπ.π., 759.



ανάλογη μορφή στη συνταγματική τάξη όλων των κρατών μελών»<sup>121</sup>.

Έχοντας αποφανθεί ότι η φύση των περιορισμών στην ιδιοκτησία που εισάγει ο επίμαχος κανονισμός είναι γνωστή και θεμιτή στα κράτη μέλη, το ΔΕΚ εξέτασε στη συνέχεια αν οι περιορισμοί αυτοί, ενόψει του επιδιωκόμενου σκοπού, υπέρμετρα επαχθή επέμβαση στα δικαιώματα του ιδιοκτήτη, η οποία προσβάλλει την ίδια την ουσία του δικαιώματος της ιδιοκτησίας», πράγμα το οποίο κατά το Δικαστήριο ισοδυναμεί με το εάν «υφίσταται εύλογη σχέση μεταξύ των μέτρων που προβλέπει ο κανονισμός και του σκοπού που επιδιώκει στην συγκεκριμένη περίπτωση η Κοινότητα»<sup>122</sup>. Μετά από μία σειρά σκέψεων το ΔΕΚ κατέληξε στο συμπέρασμα ότι εν όψει των σκοπών της κοινής αγροτικής πολιτικής που θεσπίζει η Συνθήκη της ΕΟΚ και των οικονομικών συνθηκών που επικρατούσαν στην αγορά κατά την έκδοση του επίμαχου κανονισμού, ο κανονισμός αυτός «δικαιολογείται από στόχους γενικού συμφέροντος που επιδιώκει η Κοινότητα και δεν προσβάλλει την ουσία του δικαιώματος της ιδιοκτησίας όπως αναγνωρίζεται και εξασφαλίζεται στην κοινότητα έννομη τάξη»<sup>123</sup>.

Η απόφαση αυτή επιτρέπει να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι η ενωσιακή έννομη τάξη προστατεύει την ιδιοκτησία στην ίδια έκταση που την προστατεύει και το Πρώτο Πρωτόκολλο της ΕΣΔΑ. Το γεγονός ότι η προστασία αυτή παρέχεται όχι απ'ευθείας από το Πρώτο Πρωτόκολλο, αλλά μέσω των κοινών συνταγματικών παραδόσεων των κρατών μελών, τις οποίες το

---

<sup>121</sup> Βλ. απόφαση Hauer, σκέψη 22, όπ.π., 759.

<sup>122</sup> Βλ. απόφαση Hauer, σκέψη 23, όπ.π., 759.

<sup>123</sup> Βλ. απόφαση Hauer, σκέψη 30, όπ.π., 761.

ΔΕΚ αναγνωρίζει ότι εκφράζει το Πρώτο Πρωτόκολλο δεν επηρεάζει την έκταση της προστασίας αυτής.

Στα πλαίσια της παρούσας μελέτης, η έκταση της προστασίας της ιδιοκτησίας κατά το ενωσιακό δίκαιο ίσως δεν έχει κεντρική σημασία, αφού η προστασία αυτή προφυλάσσει το υποκείμενο ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων από περιορισμούς της ιδιοκτησίας τους που επιβάλλονται κατ'αρχήν με πράξεις των ενωσιακών και όχι των κρατικών οργάνων. Δεν είναι όμως χωρίς σημασία πράγματι, αφ'ενός η παραπάνω νομολογιακή προσέγγιση του ΔΕΚ αποτελεί «κοινοτικό κεκτημένο», το οποίο αποδέχθηκε η Ελλάδα με την προσχώρησή της στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες, και ως «κοινοτικό κεκτημένο» δεσμεύει νομικά την Ελλάδα που με την προσχώρησή της στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες το αποδέχθηκε ανεπιφύλακτα. Αφ'ετέρου, ως προς την ουσία τους, οι συλλογισμοί και το νομολογιακό συμπέρασμα του ΔΕΚ δίδουν, από άποψη συγκριτικού δικαίου, τον τρόπο με τον οποίο γίνεται αντιληπτή η συνταγματική έννοια της ιδιοκτησίας και η έκταση της προστασίας της στο συνταγματικό δίκαιο των άλλων κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης (και οπωσδήποτε των εννέα κρατών μελών των Κοινοτήτων κατά την στιγμή της έκδοσης της απόφασης αυτής).

#### **5. Δικαστικές αποφάσεις κατά της Ελλάδας με πλημμελή προστασία της ιδιοκτησίας κατά την ΕΣΔΑ.**

Ήδη δημιουργείται ένα σώμα αποφάσεων του Δικαστηρίου που αφορούν παραβίαση εκ μέρους της Ελλάδας του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου.

Στην απόφασή του της 24<sup>ης</sup> Ιουνίου 1993 στην υπόθεση Παπαμιχαλόπουλος κ.α. κατά Ελλάδας<sup>124</sup>, το Δικαστήριο έκρινε ότι η κατάληψη από το Ταμείο Εθνικού Στόλου μιας έκτασης

---

<sup>124</sup> Βλ. απόφαση της 24<sup>ης</sup> Ιουνίου 1994 στην υπόθεση Παπαμιχαλόπουλος κ.α. κατά Ελλάδας, Α, 260-B.

που ανήκε στους προσφεύγοντες για την εκεί εγκατάσταση παραθεριστικών κ.λ.π. εγκαταστάσεων αποτελεί παραβίαση του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου. Στη συνέχεια δε, σε επόμενη απόφασή του στην ίδια υπόθεση, το Δικαστήριο καταδίκασε την Ελλάδα να επιστρέψει στους προσφεύοντες την έκτασή τους, μαζί με τα κτίσματα που στο μεταξύ είχαν ανεγερθεί σε αυτήν από το Ταμείο Εθνικού Στόλου, διαφορετικά να καταβάλει στους προσφεύγοντες το ποσό των 5.551.000.000 δραχμών, εντόκως με τόκο 6% από την παρέλευση διμήνου από την έκδοση της απόφασης, καθώς επίσης και 6.300.000 συνολικά ως αποζημίωση για ηθική βλάβη, 67.000.000 ως δικαστική δαπάνη και να καταβάλει στους δύο εμπειρογνώμονες που χρησιμοποιήθηκαν το ποσό των 36.000.000, προσαυξημένο κατά το ποσό του αναλογούντος φόρου<sup>125</sup>.

Στην απόφασή του της 9<sup>ης</sup> Δεκεμβρίου 1994 στην υπόθεση Ελληνικά Διϋλιστήρια Στραν και Στρατής Ανδρεάδης κατά Ελλάδα<sup>126</sup>, μια ήδη αρκετά γνωστή και σχολιασμένη και στην Ελλάδα απόφαση<sup>127</sup>, το Δικαστήριο έκρινε ότι η κατάργηση με διάταξη νόμου τελεσίδικης απόφασης διαιτητικού δικαστηρίου με την οποία επιδικαζόταν στους προσφεύοντες αποζημίωση για την «κρατικοποίηση» των διϋλιστηρίων τους συνιστά παράβαση του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου<sup>128</sup>, και επεδίκασε στους

<sup>125</sup> Β. απόφαση 18/1992/363/437 της 31<sup>ης</sup> Οκτωβρίου 1995 στην υπόθεση Παπαμιχαλόπουλος κ.α. κατά Ελλάδος ως προς την εφαρμογή του άρθρου 50 της ΕΣΔΑ. Η απόφαση αυτή εξεδόθη σε συνέχεια της προηγούμενης στην ίδια υπόθεση, είχε ως αντικείμενο τον προσδιορισμό του ύψους της οφειλόμενης αποζημίωσης για την παραβίαση από την Ελλάδα του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου, εξεδόθη δε επειδή δεν κατέστη εφικτή η κατ'εφαρμογή της κυρίως απόφασης συναινετική μεταξύ των μερών επίλυση της διαφοράς.

<sup>126</sup> Βλ. απόφαση της 9<sup>ης</sup> Δεκεμβρίου 1994 στην υπόθεση Ελληνικά Διϋλιστήρια Στραν-Ανδρεάδης, Α 301-B.

<sup>127</sup> Βλ. π.χ. την έκθεση της Επιτροπής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και την απόφαση μεταφρασμένη στην Ελληνική γλώσσα με αναλυτικά σχόλια του Κ.Μπέη σε 26Δ. (1995), 8 επ. και 239 επ., συνοπτική παρουσίασή της σε 15 ΕΕΕυρΔ (1995), 944 επ. και συνοπτική σχολιασμένη παρουσίαση σε Μητσοπούλου, Δεδικασμένον και εκτελεστότης, 358 επ., πρβλ. και 367.

προσγεύοντες το ποσό των 116.273.442 δραχμών, 16.054.165 δολαρίων ΗΠΑ και 614.617 γαλλικών φράγκων ως χρηματική αποζημίωση, εντόκως με τόκο 6% από τις 27 Φεβρουαρίου 1984 καθώς και 125.000 λίρες Αγγλίας ως δικαστική δαπάνη.

Στην απόφασή του της 9<sup>ης</sup> Δεκεμβρίου 1994 στην υπόθεση Ιερών Μονών κατά Ελλάδος<sup>129</sup> το Δικαστήριο θεώρησε ότι το επιβαλλόμενο από το άρθρο 3 παρ. 1 στοιχείο Α του ν.1700/1987 τεκμήριο κυριότητας του Δημοσίου επί της περιουσίας των Ιερών Μονών και ο περιορισμός της δυνατότητας ανατροπής του μόνον με δεόντως μεταγεγραμμένη πράξη στηριζόμενη σε προγενέστερο της ημερομηνίας κατάθεσης του νομοσχεδίου στη βουλή νόμιμο τίτλο κυριότητας, διάταξη νόμου ή αμετάκλητη απόφαση εις βάρος του δημοσίου «δεν αποτελεί απλώς δικονομικό κανόνα που αφορά στο βάρος της αποδείξεως, αλλά μία ουσιαστική διάταξη, της οποίας το αποτέλεσμα είναι η μεταβίβαση της πλήρους κυριότητας της γης στο δημόσιο»<sup>130</sup>. Το Δικαστήριο οδηγήθηκε στην σκέψη αυτή λαμβάνοντας υπόψη ότι οι διάφοροι έγγραφοι τίτλοι κυριότητας των Ιερών Μονών, αναγόμενοι σε αιώνες πριν την ίδρυση του Ελληνικού κράτους, στην εποχή της Βυζαντινής και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, έχουν χαθεί ή καταστραφεί, είναι όμως βέβαιο ότι ο χρόνος χρησικτησίας είχε συμπληρωθεί κατά την ψήφιση του ν. 1700/1987<sup>131</sup>.

Το Δικαστήριο δέχθηκε επίσης ότι τα μικρά ανταλλάγματα που προβλέπει ο νόμος για την κατά τα παραπάνω αφαιρούμενη περιουσία των Ιερών Μονών δεν βρίσκονται σε εύλογη σχέση με

---

<sup>128</sup> Βλ. ιδίως παρ. 61 και 62 στην απόφαση Στραν-Ανδρεάδη κατά Ελλάδας, όπ.π.

<sup>129</sup> Βλ. απόφαση της 9<sup>ης</sup> Δεκεμβρίου 1996 στην υπόθεση Ιερών Μονών κατά Ελλάδας, 301-Α.

<sup>130</sup> Βλ. παράγραφο 61 της απόφασης Ιερές Μονές κατά Ελλάδας, όπ.π.

<sup>131</sup> Βλ. παράγραφο 61 της απόφασης Ιερές Μονές κατά Ελλάδας, όπ.π.

την αξία της αφαιρούμενης περιουσίας και, παρά το γεγονός ότι το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου εγγυάται δικαίωμα πλήρους αποζημίωσης, η παραπάνω δυσαναλογία συνιστά και αυτή παραβίαση του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου<sup>132</sup>.

Το Δικαστήριο δέχθηκε την προσφυγή για παραβίαση του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου (όπως και του άρθρου 6 παρ. 1 της ΕΣΔΑ, το οποίο αναφέρεται στο δικαίωμα δικαστικής προστασίας) ως προς τις προσφυγούσες Ιερές Μονές που δεν είχαν προσχωρήσει σε σύμβαση παραχώρησης στο δημόσιο της δασικής και αγροτολιβαδικής περιουσίας τους μετά την ισχύ και δυνάμει του επίμαχου ν. 1700/1987, επιφυλάχθηκε δε για επόμενη φάση της διαδικασίας ως προς το μέγεθος της καταβλητέας αποζημίωσης, εάν αποτύχει η προσπάθεια φιλικού διακανονισμού μεταξύ των διαδίκων.

Οι δύο πλέον πρόσφατες είναι οι αποφάσεις που εξέδωσε το Δικαστήριο στις 15 Νοεμβρίου 1996 στις υποθέσεις Κατηκαρίδη κ.ά. κατά Ελλάδα και Τσώμτσου κ.α. κατά Ελλάδα<sup>133</sup>. Και στις δύο αυτές περιπτώσεις τέθηκε ζήτημα εφαρμογής του ν. 653/1977, κατά το άρθρο 1 παρ. 1,3 και 4 του οποίου σε περίπτωση που κατασκευασθεί οδός με πλάτος μεγαλύτερο από 30 μέτρα σε περιοχή εκτός σχεδίου πόλεως, οι κύριοι γειτονικών ακινήτων υποχρεούνται να συμβάλουν στο κόστος της απαλλοτρίωσης της ζώνης που είναι αναγκαία για την κατασκευή της οδού, θεσπίζεται αμάχητο νόμιμο τεκμήριο ότι οι κύριοι των ακινήτων που συνορεύουν με την κατασκευαζόμενη οδό αντλούν οφέλη από την κατασκευή αυτή, και, σε περίπτωση που χρειασθεί να απαλλοτριωθεί και τμήμα του δικού τους ακινήτου για την κατασκευή της οδού, τα οφέλη

---

<sup>132</sup> Βλ. παραγράφους 70 επ. και ιδίως 71,74 και 778 της απόφασης Ιερές Μονές κατά Ελλάδα, όπ.π.

<sup>133</sup> Αποφάσεις στις υποθέσεις 75/1995/578/664 (Κατηκαρίδης κ.α. κατά Ελλάδα) και 106/1995/612/700 (Τσώμτσος κ.α. κατά Ελλάδα).

αυτά συνυπολογίζονται ως προς τον προσδιορισμό της οφειλόμενης αποζημίωσης<sup>134</sup>.

Και στις δύο περιπτώσεις το Δικαστήριο έκρινε ότι, αν και είναι θεμιτό να συνυπολογίζονται σε τέτοιες περιπτώσεις τα οφέλη που αντλούν οι ιδιοκτήτες των γειτονικών ακινήτων, το σύστημα που υιοθετεί ο νόμος 653/1977 είναι υπερβολικά άκαμπτο επειδή δεν επιτρέπει στους ιδιοκτήτες αυτούς να αποδείξουν εάν πράγματι άντλησαν όφελος ή αν, όπως στην προσκείμενη περίπτωση, υπέστησαν ζημία<sup>135</sup>. Κρίνοντας εν όψει των πραγματικών δεδομένων το Δικαστήριο δέχθηκε ότι και σε περιπτώσεις που αφορούν μεγάλο αριθμό ιδιοκτητών –όπως οι δύο επίμαχες –το επίδικο σύστημα «αναγκαστικά ανατρέπει την εύλογη ισορροπία ανάμεσα στην προστασία του δικαιώματος της ιδιοκτησίας και τις απαιτήσεις του δημοσίου συμφέροντος», με αποτέλεσμα, και στις δύο περιπτώσεις, να υποχρεωθούν οι προσφεύγοντες να υποστούν «μία υπερβολική επιβάρυνση, που τους πλήττει ιδιωτικά η οποία θα ήταν νόμιμη μόνον αν διέθεταν την δυνατότητα να επιτύχουν την καταβολή της σχετικής αποζημίωσης. Κατά συνέπεια, παραβιάστηκε το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου»<sup>136</sup>. Το Δικαστήριο επιφυλάχθηκε να ορίσει το ύψος της καταβλητέας αποζημίωσης σε επόμενη φάση της διαδικασίας.

Στις αποφάσεις αυτές μπορούν ίσως να προστεθούν και άλλες, όπου τέθηκαν θέματα προστασίας της ιδιοκτησίας, αλλά δεν κρίθηκε ότι η Ελλάδα παραβίασε την προστασία που παρέχει το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου και ασφαλώς στο

---

<sup>134</sup> Ν. 653/1977 Περί υποχρεώσεων των παροδίων ιδιοκτητών δια την διάνοιξιν εθνικών οδών, ΕτΚ Α,217.

<sup>135</sup> Βλ. αντιστοίχως παρ. 49-51 και 40-42 των αποφάσεων Τσώμτσου και Κατηκαρίδη, όπ.π.

<sup>136</sup> Παρ. 49 και 51 και παρ. 40 και 42 αντιστοίχως των αποφάσεων Κατηκαρίδη και Τσώμτσου, όπ. π.

μέλλον θα προστεθούν και άλλες σχετικές υποθέσεις που είναι βέβαιο ότι εκκρεμούν ενώπιον του Δικαστηρίου.

Η αίσθηση ότι η προσφυγή στο Δικαστήριο των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, και για θέματα προστασίας της ιδιοκτησίας, οδηγεί κατ'αποτέλεσμα σε έναν οιονεί «τέταρτο βαθμό δικαιοδοσίας» δημιουργεί ασφαλώς πέραν των νομικών λόγων που εκτέθηκαν παραπάνω και μία σειρά από πολύ πρακτικούς λόγους για τους οποίους δεν μπορεί να συνεχίζεται να αγνοείται, είτε από τον νομοθέτη και την διοίκηση είτε από τα δικαστήρια, η προστασία της ιδιοκτησίας κατά την ΕΣΔΑ.

### **III. Διάγραμμα του συνταγματικού πλαισίου προστασίας και περιορισμών της ιδιοκτησίας κατά το ισχύον Σύνταγμα**

#### **1. Η εξέλιξη της προστασίας της ιδιοκτησίας κατά τα ελληνικά Συντάγματα.**

Ήδη το άρθρο στ' του Προσωρινού Πολιτεύματος της 1<sup>ης</sup> Ιανουαρίου 1822 που ψηφίσθηκε στο Άστρος της Κυνουρίας από την Β' Εθνική Συνέλευση όρισε ότι η ιδιοκτησία κάθε Έλληνα και κάθε ανθρώπου που βρίσκεται στην ελληνική επικράτεια τελεί υπό την προστασία των νόμων.

Το άρθρο 12 του Πολιτικού Συντάγματος της Ελλάδος που ψηφίσθηκε από την Γ' Εθνική Συνέλευση στην Τροιζήνα τον Μάιο του 1827 όριζε ότι «τα κτήματα εκάστου, εντός της Επικρατείας ευρισκομένου, είναι υπό την προστασίαν των νόμων», ενώ το άρθρο 17 του ίδιου Συντάγματος όριζε ότι «η Κυβέρνησις ημπορεί ν' απαιτήσει την θυσίαν των κτημάτων τινός διά δημόσιον όφελος, αποχρώντως αποδεδειγμένον, αλλά δια προηγουμένης αποζημιώσεως». Οι διατάξεις αυτές θεσπίζουν την συνταγματική προστασία της ιδιοκτησίας, επιτρέπουν όμως ταυτόχρονα την στέρησή της, ορίζοντας ως προϋποθέσεις της.

(α) έναν δημόσιο –άρα όχι ιδιωτικό-σκοπό (το «δημόσιον όφελος»),

(β) την προσήκουσα απόδειξη του σκοπού αυτού –δηλαδή το να δικαιολογείται με αντικειμενικώς ελέγξιμα κριτήρια και μην εναπόκειται ο προσδιορισμός του στην αυθαίρετη κρίση της νομοθετικής ή εκτελεστικής εξουσίας-και

(γ) την καταβολή προηγούμενης αποζημίωσης.

Η ρύθμιση αυτή έθεσε ήδη τον πυρήνα της συνταγματικής προστασίας και ρύθμισης της ιδιοκτησίας κατά το ελληνικό συνταγματικό δίκαιο. Οι συνταγματικές διατάξεις που ακολούθησαν, κατά βάση, ανέπτυξαν και ρύθμισαν λεπτομερειακότερα τους τρόπους και τους όρους, υπό τους οποίους το συνταγματικά προστατευόμενο δικαίωμα της ιδιοκτησίας μπορεί να περιορίζεται από την δημόσια εξουσία.

Το άρθρο 12 του Συντάγματος του 1844 προσέθεσε στην παραπάνω ρύθμιση το ότι η προσήκουσα απόδειξη του δημοσίου σκοπού (που τον αποκαλούσε «δημόσιον ανάγκην») έπρεπε να γίνεται «όταν και όπως ο Νόμος διατάσσει». Με τον τρόπο αυτό καθιστούσε την νομοθετική εξουσία μόνη αρμόδια να προσδιορίζει τόσο το πότε συντρέχει μία δημόσιος ανάγκη όσο και τους τρόπους με τους οποίους πραγματοποιείται η συνταγματική προβλεπόμενη στέρηση της ιδιοκτησίας. Την ίδια ακριβώς διάταξη περιέλαβε το άρθρο 17 του Συντάγματος του 1864<sup>137</sup>.

Το Σύνταγμα του 1844 προέβλεψε επίσης την έκδοση ιδιαίτερων σχετικά με τα εκκλησιαστικά κτήματα, την διάθεση και διανομή της εθνικής γης και την εκκαθάριση και απόσβεση εσωτερικών και εξωτερικών χρεών (άρθρο 105 παρ. β' και γ').

<sup>137</sup> Με μία μόνη λεκτική τροποποίηση : ο γραμματικός τύπος του επιθετικού προσδιορισμού «δημόσιο[ς]» στην φράση «δια δημόσιον ανάγκην» αντικαταστάθηκε από τον γραμματικό τύπο «δημοσίαν». Συναφές με την ρύθμιση θεμάτων ιδιοκτησίας είναι και το άρθρο 102 του Συντάγματος του 1864, το οποίο, μεταξύ άλλων, αναφερόταν στην διάθεση και διανομή «της εθνικής γης» και στην εκκαθάριση και απόσβεση των εσωτερικών και δημοσίων χρεών.



Το άρθρο 17 του Συντάγματος του 1911 συμπλήρωσε τις ρυθμίσεις του Συντάγματος του 1844 με την εγγύηση το ότι η προηγούμενη αποζημίωση «ορίζεται πάντοτε δια της δικαστικής οδού» προσέθεσε δε ορισμένες ρυθμίσεις σχετικά με την προσωρινή επιδίκαση αποζημίωσης. Η διάταξη αφαίρεσε την αρμοδιότητα του προσδιορισμού του ύψους της αποζημίωσης από την εκτελεστική ή την νομοθετική εξουσία και την υπήγαγε στην ανεξάρτητη δικαστική εξουσία, επιτρέποντας έτσι στον θιγόμενο ιδιοκτήτη να παρεμβαίνει στην διαδικασία της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης με σκοπό την λυσιτελέστερη προστασία της οικονομικής αξίας του θιγομένου δικαιώματός του.

Επίσης, το Σύνταγμα του 1911, στην δεύτερη παράγραφο του άρθρου 17, προέβλεψε ότι ειδικοί νόμοι «κανονίζουν τα της ιδιοκτησίας και διαθέσεως των μεταλλείων, ορυχείων, αρχαιολογικών θησαυρών και ιαματικών και ρεόντων υδάτων».

Το άρθρο 19 του Συντάγματος του 1927 διατηρώντας αυτούσιο το κείμενο του άρθρου 17 του Συντάγματος του 1911 περιέλαβε στις σχετικές με τα ιαματικά και τα ρέοντα ύδατα ρυθμίσεις και τα «υπόγεια» ύδατα. Περιέλαβε επίσης μία νέα παράγραφο (άρθρο 19 παρ. 3), βάσει της οποίας «ειδικοί νόμοι θέλουν κανονίσει ομοίως τα των επιτάξεων δια τας ανάγκας του στρατού της ξηράς και της θαλάσσης εις περίπτωσιν πολέμου ή επιστρατεύσεως ή προς θεραπείαν αμέσου κοινωνικής ανάγκης, δυναμένης να θέση εις κίνδυνον την δημοσίαν τάξιν ή υγείαν».

Στο άρθρο 19 το Σύνταγμα του 1927 προσέθεσε και την σημαντική ερμηνευτική δήλωση ότι «[ε]ν τω όρω «ιδιοκτησία» νοείται και η κινητή τοιαύτη». Με την ερμηνευτική αυτή δήλωση αποσαφηνίσθηκε πλήρως ότι η συνταγματική προστασία

της ιδιοκτησίας δεν καταλαμβάνει μόνο την έγγεια<sup>138</sup> αλλά και την ιδιοκτησία κινητών.

Επίσης το άρθρο 20 του Συντάγματος του 1927 εισήγαγε ιδιαίτερη προστασία των όρων διαθήκης ή δωρεάς «κατά τας υπέρ του δημοσίου ή κοινωφελούς σκοπού διατάξεις της».

Το άρθρο 17 του Συντάγματος του 1952 διетήρησε ως είχαν τις παραπάνω ρυθμίσεις προσθέτοντας μία παράγραφο (άρθρο 17 παρ.3) κατά την οποία ρυθμίζονται με νόμο «τα της ιδιοκτησίας και ιχθυοτροφικής εκμεταλλεύσεως και διαχειρίσεως των λιμνοθαλασσών και μεγάλων λιμών»<sup>139</sup>. Επίσης, στο δεύτερο εδάφιο της δεύτερης παραγράφου του άρθρου 103 το Σύνταγμα του 1952 όρισε ότι το έδαφος της χερσονήσου του Άθω διατελεί αναπαλλοτρίωτο.

## **2. Οι ισχύουσες συνταγματικές διατάξεις –Γενική Περιγραφή**

Το ισχύον Σύνταγμα του 1975 περιλαμβάνει ένα αρκετά αναλυτικό πλέγμα διατάξεων που αναφέρονται στην προστασία και την ρύθμιση της ιδιοκτησίας. Οι σχετικές διατάξεις επεκτείνονται σε διάφορα άρθρα του Συντάγματος κυρίως δε στα άρθρα 17 πρ. 1,5,17 παρ. 2-7, 18,24, 105 παρ. 2,106, 107, 109, 117, 12 παρ. 6,24. Η συνοπτική παρουσίαση των διατάξεων αυτών αποσκοπεί στο να δώσει μία συνολικότερη εικόνα της συνταγματικής προστασίας και ρύθμισης της ιδιοκτησίας κατά το ισχύον Σύνταγμα. Αναλυτικότερη εξέτασή τους, στον βαθμό που κριθεί αναγκαία για την παρούσα μελέτη, ακολουθεί σε επόμενα κεφάλαια.

<sup>138</sup> Όπως ίσως η αρχική διατύπωση «κτήματα εκάστου» που υπήρχε στο κείμενο του Πολιτικού Συντάγματος της Ελλάδος του 1827 θα μπορούσε να είχε αφήσει να διαφανεί.

<sup>139</sup> Στο Σύνταγμα του 1952 η διάταξη του άρθρου 20 του Συντάγματος του 1927, η οποία αναφερόταν στην προστασία των υπέρ του δημοσίου ή κοινωφελούς σκοπού όρων διαθηκών ή δωρεών, μεταφέρθηκε στις μεταβατικές διατάξεις ως άρθρο 105.

Το άρθρο 17 παρ. 1 Σ είναι μία εντελώς νέα διάταξη, η οποία αφ'ενός θεσπίζει συνταγματική υποχρέωση του κράτους να προστατεύει την ιδιοκτησία και αφ'ετέρου θέτει έναν γενικότερο ερμηνευτικό κανόνα ο οποίος επηρεάζει –ή πάντως οφείλει να επηρεάζει και το περιεχόμενο των λοιπών συνταγματικών διατάξεων που αναφέρονται αναλυτικότερα στην ιδιοκτησία. Σύμφωνα με το άρθρο 17 παρ. 1 Σ «[η]ιδιοκτησία τελεί υπό την προστασία του Κράτους, τα δικαιώματα όμως που απορρέουν από αυτήν δεν μπορούν να ασκούνται εις βάρος του δημοσίου συμφέροντος».

Έμμεσα, αλλά σαφώς, αναφέρεται στην ιδιοκτησία και η επίσης νέα γενική διάταξη του άρθρου 5 παρ. 1 Σ., με την οποία διασφαλίζεται στον καθένα το δικαίωμα να συμμετέχει στην οικονομική ζωή της χώρας, εφόσον δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων και δεν παραβιάζει το Σύνταγμα ή τα χρηστά ήθη, καθώς επίσης και το άρθρο 5 παρ. 3, ιδίως εδ. β'Σ κατά το οποίο «κανένας δεν περιορίζεται (...) με οποιονδήποτε (...) τρόπο, παρά μόνο όταν και όπως ορίζει ο νόμος».

Τόσο οι λοιπές διατάξεις του άρθρου 17 Σ, δηλαδή οι παράγραφοι 2-7 όσο και το άρθρο 18 Σ κατά βάση περιλαμβάνουν, με διάφορες τροποποιήσεις και προσθήκες ρυθμίσεων για λεπτομερειακότερα θέματα, το σταθερό corpus της συνταγματικής προστασίας της ιδιοκτησίας, όπως αυτό είχε διαμορφωθεί ήδη υπό το Σύνταγμα του 1952.

Τόσο οι λοιπές διατάξεις του άρθρου 17 Σ, δηλαδή οι παράγραφοι 2-7 όσο και το άρθρο 18Σ κατά βάση περιλαμβάνουν, με διάφορες τροποποιήσεις και προσθήκες ρυθμίσεων για λεπτομερειακότερα θέματα, το σταθερό corpus της συνταγματικής προστασίας της ιδιοκτησίας, όπως αυτό είχε διαμορφωθεί ήδη υπό το Σύνταγμα του 1952.

Το άρθρο 17 παρ. 2 εδ. α΄Σ ορίζει ότι «κανένας δεν στερείται την ιδιοκτησία του, παρά μόνο για δημόσια ωφέλεια που έχει αποδειχθεί με τον προσηκόντα τρόπο, όταν και όπως ο νόμος ορίζει, και πάντοτε αφού προηγηθεί πλήρης αποζημίωση, που να ανταποκρίνεται στην αξία την οποία είχε το απαλλοτριούμενο κατά τον χρόνο της συζήτησης στο δικαστήριο για τον προσωρινό προσδιορισμό της απαλλοτρίωσης». Πρόκειται για την πάγια συνταγματική ρύθμιση όπως αυτή είχε διαμορφωθεί διαδοχικά από τα προϊσχύσαντα Συντάγματα και διατυπωθεί στο άρθρο 17 παρ. 1 του Συντάγματος του 1952, με την προσθήκη όμως ενός νέου στοιχείου. Αυτό είναι ο κρίσιμος χρόνος που λαμβάνεται υπόψη για τον υπολογισμό της αποζημίωσης. Στο θέμα αυτό αναφέρεται τόσο το δεύτερο εδάφιο της ίδιας παραγράφου, που αφορά στον απευθείας οριστικό προσδιορισμό της αποζημίωσης όσο και, ειδικότερα, η παράγραφος 3 του άρθρου 17 Σ κατά την οποία δημοσίευση της πράξης απαλλοτρίωσης, και μόνον εξ αιτίας της, δεν λαμβάνεται υπόψη».

Η παράγραφος 4 του άρθρου 17 Σ αναφέρεται αναλυτικότερα στον δικαστικό προσδιορισμό της αποζημίωσης, τον οποίο αναθέτει αποκλειστικά στα πολιτικά δικαστήρια (και όχι γενικότερα στα «τακτικά», όπως όριζε η προηγούμενη συνταγματική ρύθμιση). Με την παράγραφο αυτή προστίθενται στην προϋπάρχουσα ρύθμιση δύο νέες διατάξεις: η μία επιβάλλει την καταβολή της αποζημίωσης μέσα σε ενάμισι έτος από τον δικαστικό προσδιορισμό της (άρθρο 17 παρ. 4 περίοδος 3 Σ) και η άλλη απαλλάσσει την αποζημίωση αυτή για οποιονδήποτε φόρο, κράτηση ή τέλος (άρθρο 17 παρ. 4 περίοδος 4Σ).

Στην απαλλοτρίωση αναφέρεται εμμέσως και το δεύτερο εδάφιο της παρ. 2 του άρθρου 105, όπου επαναλαμβάνεται η

ήδη προϊσχύουσα διάταξη ότι το έδαφος της χερσονήσου του Άθω είναι αναπαλλοτρίωτο.

Νέο κανόνα εισάγει η παράγραφος 5 του άρθρου 17Σ, η οποία αναθέτει στον νομοθέτη να ρυθμίσει την υποχρεωτική ικανοποίηση των δικαιούχων αποζημίωσης για αναγκαστική απαλλοτρίωση για πρόσοδο που έχασαν από το ακίνητο που απαλλοτριώθηκε έως τον χρόνο καταβολής της αποζημίωσης. Με την διάταξη αυτή μεριμνάται ώστε η ενδεχόμενη επιμήκυνση των δικαστικών διαδικασιών προσδιορισμού τη να μην αποβαίνει σε οικονομική ζημία των ιδιοκτητών ακινήτων που απαλλοτριώνονται.

Νέο κανόνα εισάγει επίσης η παράγραφος 6 του άρθρου 17Σ, η οποία προβλέπει την δυνατότητα απαλλοτρίωσης «υπέρ του δημοσίου ευρύτερων ζωνών, πέρα από τις εκτάσεις που είναι αναγκαίες για την κατασκευή των έργων». Νέο κανόνα εισάγει επίσης η παράγραφος 7 του άρθρου 17Σ, βάσει της οποίας νόμος μπορεί να ορίσει ότι, «για την εκτέλεση έργων με προφανή κοινή ωφέλεια υπέρ του δημοσίου, νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου, οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης, οργανισμών κοινής ωφέλειας και δημοσίων επιχειρήσεων, επιτρέπεται να διανοιχθούν υπόγειες σήραγγες στο επιβαλλόμενο βάθος, χωρίς αποζημίωση, υπό τον όρο ότι δεν παραβλάπτεται η συνήθης εκμετάλλευση του υπερκειμένου ακινήτου».

Οι ρυθμίσεις σχετικά με την ιδιοκτησία μεταλλείων, υδάτων, λιμνών, λιμνοθαλασσών κ.λ.π., καθώς και τις επιτάξεις περιλαμβάνονται πλέον σε ξεχωριστό άρθρο, το άρθρο 18 Σ. Και εδώ το Σύνταγμα επαναλαμβάνει τις πάγιες ρυθμίσεις επιτρέποντας, ως προς τις λιμνοθάλασσες και τις μεγάλες λίμνες, την ρύθμιση με νόμο όχι μόνον της ιχθυοτροφικής, αλλά κάθε εκμετάλλευσής τους, καθώς και την ρύθμιση των ζητη-

μάτων που ανακύπτουν σχετικά με από την διάθεση των εκτάσεων που προκύπτουν από ενδεχόμενη αποξήρανσή τους.

Στο ίδιο άρθρο εισάγεται μία σειρά νέων διατάξεων που αφορούν επιμέρους ιδιοκτησιακά θέματα. Αυτά είναι ο αναδασμός αγροτικών εκτάσεων (άρθρο 18 παρ. 4 Σ), η «στέριση χρήσης και κάρπωσης της ιδιοκτησίας που απαιτείται από ιδιαίτερες περιστάσεις» και ο νομοθετικός προσδιορισμός του υποχρέου και της διαδικασίας καταβολής στον δικαιούχο ανταλλάγματος για την αποστερούμενη χρήση και κάρπωση, «το οποίο πρέπει να ανταποκρίνεται στις υφιστάμενες κάθε φορά συνθήκες» (άρθρο 18 παρ. 5 Σ), τα σχετικά με την «διάθεση εγκαταλελειμένων εκτάσεων για την αξιοποίησή τους υπέρ της εθνικής οικονομίας και την αποκατάσταση ακτημόνων» (άρθρο 18 παρ. 6Σ), οι προϋποθέσεις αναγκαστικής συνιδιοκτησίας συνεχόμενων ιδιοκτησιών αστικών περιοχών (άρθρο 18 παρ. 7 Σ) και τέλος το αναπαλλοτριώτο της ιδιοκτησίας ορισμένων Μονών και των Πατριαρχείων Αλεξανδρείας, Αντιοχείας και Ιεροσολύμων (άρθρο 18 παρ. 8 Σ).

Το άρθρο 117 παρ. 2 Σ επιτρέπει «κατά παρέκκλιση από το άρθρο 17 [την] νομοθετική ρύθμιση και διάλυση αγροληψιών και άλλων εδαφικών βαρών που υφίστανται ακόμη, [την] εξαγορά από εμφυτευτές της ψιλής κυριότητας εμφυτευτικών κτημάτων, καθώς και [την] κατάργηση και ρύθμιση ιδιορρυθμών εμπραγμάτων σχέσεων». Κατά το άρθρο 117 παρ. 3 Σ «[δ]ημόσια ή ιδιωτικά δάση και δασικές εκτάσεις που καταστράφηκαν ή καταστρέφονται από πυρκαγιά ή που με άλλο τρόπο αποψιλώθηκαν ή αποψιλώνονται δεν αποβάλλουν για το λόγο αυτό τον χαρακτήρα που είχαν πριν καταστραφούν, κηρύσσονται υποχρεωτικά αναδασωτέες και αποκλείεται να διατεθούν για άλλο προορισμό». Τέλος, κατά την παράγραφο 4 του άρθρου 117 Σ

«[η] αναγκαστική απαλλοτρίωση δασών ή δασικών εκτάσεων που ανήκουν σε φυσικά ή νομικά πρόσωπα επιτρέπεται μόνο υπέρ του Δημοσίου σύμφωνα με τους ορισμούς του άρθρου 17, για λόγους δημόσιας ωφέλειας, διατηρείται πάντως η μορφή τους αμετάβλητη ως δασική».

Το άρθρο 109 Σ επαναλαμβάνει την γνωστή από προηγούμενα Συντάγματα απαγόρευση της μεταβολής του περιεχομένου διαθήκης ή δωρεάς ως προς τις διατάξεις τους υπέρ του δημοσίου ή υπέρ κοινωφελούς σκοπού, προσθέτοντας στην απαγόρευση αυτή και την απαγόρευση όρων κωδικέλλου. Στην δε επίσης γνωστή από προηγούμενα Συντάγματα ρύθμιση για κατ'εξάιρεση επιτρεπόμενη επωφελέστερη αξιοποίηση ή διάθεση εκείνου που καταλήφθηκε ή δωρίθηκε, το άρθρο 109 παρ. 2 Σ επιφέρει μια σειρά τροποποιήσεων που επιτρέπουν την λυσιτελέστερη αξιοποίηση αυτών των καταληφθέντων ή δωρηθέντων.

ΡΙζικά νέες διατάξεις, παρόμοιες των οποίων δεν υπήρχαν σε προηγούμενα ελληνικά Συντάγματα, και άμεσα συνδεδεμένες με την ιδιοκτησία περιέχονται στα άρθρα 106 και 107 Σ.

Το άρθρο 106 παρ. 1 Σ ορίζει ότι «[γ]ιά την εδραίωση της κοινωνικής ειρήνης και την προστασία του γενικού συμφέροντος το Κράτος προγραμματίζει και συντονίζει την οικονομική δραστηριότητα στη Χώρα, επιδιώκοντας να εξασφαλίσει την οικονομική ανάπτυξη όλων των τομέων της εθνικής οικονομίας. Λαμβάνει τα επιβαλλόμενα μέτρα για την αξιοποίηση του εθνικού πλούτου, από την ατμόσφαιρα και τα υπόγεια ή υποθαλάσσια κοιτάσματα, για την προώθηση της περιφερειακής ανάπτυξης και την προαγωγή ιδίως της οικονομίας των ορεινών, νησιωτικών και παραμεθόριων περιοχών».

Το άρθρο 106 παρ. 2 Σ απαγορεύει την ανάπτυξη της ιδιωτικής οικονομικής πρωτοβουλίας «σε βάρος της ελευθερίας και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας ή προς βλάβη της εθνικής οικονομίας». Οι παράγραφοι 3-5 καθώς και η ερμηνευτική δήλωση στην παράγραφο 4, θεσπίζει την δυνατότητα εξαγοράς επιχειρήσεων ή αναγκαστικής συμμετοχής σε αυτές του κράτους ή άλλων δημοσίων φορέων, εφόσον πρόκειται για επιχειρήσεις που έχουν «χαρακτήρα μονοπωλίου ή ζωτική σημασία για την αξιοποίηση των πηγών του εθνικού πλούτου, ή έχουν ως κύριο σκοπό την παροχή υπηρεσιών στο κοινωνικό σύνολο», ενώ η παράγραφος 6 θεσπίζει την δυνατότητα να επιβάλλεται συμμετοχή στη δαπάνη του δημοσίου «αυτών που ωφελούνται από την εκτέλεση έργων κοινής ωφέλειας ή γενικότερης σημασίας για την οικονομική ανάπτυξη της χώρας».

Το άρθρο 107 Σ ρυθμίζει το συνταγματικό καθεστώς της αυξημένης προστασίας κεφαλαίων του εξωτερικού<sup>140</sup>.

Νέα διάταξη που αναφέρεται και σε δικαιώματα που απορρέουν από την ιδιοκτησία περιλαμβάνει το άρθρο 12 παρ.6 Σ, το οποίο επιτρέπει να συσταθούν με νόμο αναγκαστικοί συνεταιρισμοί «που αποβλέπουν στην εκπλήρωση σκοπών κοινής ωφέλειας ή δημοσίου ενδιαφέροντος ή κοινής εκμετάλλευσης γεωργικών εκτάσεων ή άλλης πλουτοπαραγωγικής πηγής».

Αν και κατά κυριολεξία δεν αναφέρεται στην ιδιοκτησία, το άρθρο 24β Σ –μία εντελώς νέα διάταξη στην ελληνική συνταγματική τάξη –σχετίζεται ευθέως με δικαιώματα που απορρέουν από την ιδιοκτησία.

Το άρθρο αυτό θεσπίζει και ρυθμίζει την συνταγματική προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος (άρθρο

<sup>140</sup> Πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι η έκταση εφαρμογής των διατάξεων των άρθρων 106, ιδίως παρ. 3-5 και 107 Σ σε μεγάλο βαθμό έχει επηρεασθεί από την Συνθήκη της ΕΟΚ, η οποία, ιδίως με τα άρθρα 67 επ. ,και 90 επιφέρει ουσιώδεις μεταβολές στο καθεστώς που θεσπίζουν τα άρθρα 106 και 107 Σ.



24 παρ. 1 και 6 Σ), καθώς και τα σχετικά με την χωροταξική αναδιάρθρωση της χώρας και την εν γένει διαμόρφωση, ανάπτυξη, πολεοδόμηση και επέκταση των πόλεων και των οικιστικών γενικά περιοχών (άρθρο 24 παρ. 2-5 Σ). Τέσσερις από τις έξι παραγράφους του, οι παράγραφοι 3-6, προβλέπουν, μεταξύ άλλων, την λήψη περιοριστικών μέτρων της ιδιοκτησίας και διατάξεις που αναφέρονται στην αντίστοιχη αποζημίωση των ιδιοκτητών. Αλλά και τα πρώτα δύο και βασικά εδάφια της πρώτης παραγράφου του άρθρου 24 Σ, κατά τα οποία «[η] προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος αποτελεί υποχρέωση του Κράτους. Για την διαφύλαξή του το Κράτος έχει υποχρέωση να παίρνει ιδιαίτερα προληπτικά και κατασταλτικά μέτρα», δημιουργούν καταστάσεις ενδεχόμενης, ή και βέβαιης, σύγκρουσης των υποχρεώσεων που θεσπίζει για το κράτος το άρθρο 24 Σ με τα δικαιώματα που διασφαλίζει για τους ιδιώτες το άρθρο 17 Σ. Αλλά η σχέση του άρθρου 24Σ με την συνταγματική προστασία της ιδιοκτησίας αποτελεί στη συνέχεια αντικείμενο ιδιαίτερης πραγμάτευσης<sup>141</sup>.

Το άρθρο 4 παρ. 5 Σ., ορίζοντας ότι «[ο]ι Έλληνες πολίτες συνεισφέρουν χωρίς διακρίσεις στα δημόσια βάρη, ανάλογα με τις δυνατότητές τους» θεσπίζει την υποχρέωση καταβολής φόρων. Πρόκειται για την μόνη ίσως διάταξη του Συντάγματος που θεμελιώνει υποχρέωση οικονομικής εισφοράς ιδιωτών στο κράτος χωρίς, εξ ορισμού, η εισφορά αυτή να συνδέεται με κάποια μορφή αποζημίωσης ή ανταπόδοσης.

### **3. Η διεύρυνση της προστασίας της ιδιοκτησίας μέσω της εξέλιξης των σχετικών συνταγματικών ρυθμίσεων**

**A.** Η μελέτη της εξέλιξης των ελληνικών συνταγματικών διατάξεων που αναφέρονται στην προστασία και την ρύθμιση

<sup>141</sup> Βλ. παρακάτω, 185 επ., 188 επ.

της ιδιοκτησίας φαίνεται να βεβαιώνει την παρατήρηση ότι η ιστορία της ιδιωτικής ιδιοκτησίας είναι, πάνω απ'όλα, απαρίθμηση των πλέον ποικίλων περιορισμών στην χρήση των εξουσιών που απορρέουν από αυτήν<sup>142</sup>.

Παρατηρώντας κανείς την εξέλιξη της κατά το ελληνικό Σύνταγμα προστασίας της ιδιοκτησίας, διαπιστώνει κατ'αρχήν έναν ενιαίο κεντρικό της πυρήνα. Η συνταγματική αυτή προστασία, χωρίς να έχει ανατραπεί ως προς το βαθύτερο περιεχόμενό της, αναπτύχθηκε σφαιρικά γύρω από αυτόν τον ενιαίο κεντρικό πυρήνα και ανελίχθηκε, εντάσσοντας στις ρυθμίσεις της νέα δεδομένα που προέκυπταν από την λειτουργία των συνταγματικών κανόνων στην πράξη, αλλά και από την γενικότερη εξέλιξη των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών δεδομένων.

Ο κεντρικός (και αναλλοίωτος ως προς την βασική του κατασκευή) πυρήνας θα μπορούσε να διατυπωθεί ως εξής: *κανένας δεν στερείται την ιδιοκτησία του χωρίς τη θέλησή του, παρά μόνο για σκοπό που αποδεδειγμένως εξυπηρετεί δημόσιο όφελος και έναντι αποζημίωσης.*

Σχολιάζοντας την εξέλιξη της συνταγματικής θέσης της ιδιοκτησίας από το Σύνταγμα 1911 έως το τότε ισχύον Σύνταγμα του 1952 οι Αλέξανδρος Σβώλος και Γεώργιος Βλάχος παρατήρησαν ότι η εξέλιξη αυτή «συνίσταται εις την αύξησιν και όχι εις την ελάττωσιν της προστασίας του δικαιώματος τούτου (ούτω, λ.χ. η προστασία επεξετάθη και επί κινητών, η καταβλητέα εν περιπτώσει απαλλοτριώσεως αποζημίωσις ωρίσθη «πλήρης», ως αρμόδια δια την επιδίκασιν της αποζημιώσεως ωρίσθησαν τα «τακτικά»δικαστήρια κ.λ.π.<sup>143</sup>.

---

<sup>142</sup> Πρβλ. Η. Laski, όπ.π. 179 (πρβλ. και παραπάνω, 23-24).

<sup>143</sup> Βλ. Αλ. Σβώλου –Γ. Βλάχου, Γνωμοδότησις, 3 ΝοΒ (1955), 103.

Η παραπάνω παρατήρηση, ακριβής ως ένα σημείο, μπορεί, εν όψει και του ισχύοντος Συντάγματος του 1975, να αναδιατυπωθεί κατά τον ακόλουθο τρόπο. Η εξέλιξη της συνταγματικής προστασίας της ιδιοκτησίας, όπως αυτή αναδεικνύεται μέσα από την αλληλοδιαδοχή των συναφών διατάξεων των Συνταγμάτων που αναφέρονται στο αντικείμενο αυτό, μπορεί να περιγραφεί και ως *μία συνεχής θέσπιση όλο και αναλυτικότερων συνταγματικών διατάξεων*, με τις οποίες ενσωματώνονται στην συνταγματική ρύθμιση της ιδιοκτησίας, κατά όλο και περισσότερο εξειδικευμένο τρόπο, διάφορες εκφάνσεις του γενικού δικαιώματος της ιδιοκτησίας. *Η εξέλιξη αυτή δεν ανατρέπει τον παραπάνω βασικό πυρήνα της ιδιοκτησίας, αλλά θεμελιώνεται πάνω σε αυτόν και αναπτύσσεται γύρω από αυτόν.*

Ορισμένες (ίσως οι περισσότερες) στιγμές της εξέλιξης αυτής πράγματι εξασφαλίζουν μεγαλύτερη προστασία δικαιωμάτων που πηγάζουν από το γενικό δικαίωμα της ιδιοκτησίας, όπως λ.χ. η υποχρέωση για καταβολή πλήρους αποζημίωσης ή η ρητή επέκταση της συνταγματικής προστασίας και στα κινητά πράγματα. Για άλλες όμως στιγμές είναι ίσως ακριβέστερο να παρατηρήσει κανείς ότι η συμπερίληψη στο Σύνταγμα νέων αναλυτικότερων ρυθμίσεων σχετικά με την χρήση και την απόλαυση της ιδιοκτησίας δεν επιφυλάσσουν αναγκαστικά «περισσότερη προστασία» της ιδιοκτησίας, στο βαθμό που επιτρέπουν ρητά την επιβολή περιορισμών της ιδιοκτησίας και σε περιπτώσεις για τις οποίες μέχρι τότε πάντως δεν υπήρχε ρητή συνταγματική πρόβλεψη. Τέτοιο παράδειγμα είναι, λ.χ. η συνταγματική πρόβλεψη σχετικά με τον αναδασμό αγροτικών εκτάσεων, η οποία δεν συνεπάγεται αναγκαστικά «μεγαλύτερη» προστασία της ιδιοκτησίας, αλλά επιτρέπει την (κατά τεκμήριο) επωφελέστερη για το κοινωνικό σύνολο χρήση της, έστω και εις

βάρος της εξουσίας διάθεσης της αγροτικής γης από τους κυρίους της. Ακόμη χαρακτηριστικότερα, η συνταγματική προστασία του περιβάλλοντος μάλλον θεσπίζει νέους περιορισμούς στην ιδιοκτησία παρά μεγαλύτερες εγγυήσεις της προστασίας της.

Το εάν η παραπάνω εξέλιξη επιβεβαιώνει και σήμερα την αντίληψη των Σβώλου-Βλάχου ότι η εξέλιξη της συνταγματικής προστασίας της ιδιοκτησίας είναι μία σταδιακή διεύρυνση της προστασίας της ιδιοκτησίας, είναι κάτι που ίσως δεν μπορεί να γίνει δεκτό με τον ίδιο ευθύγραμμο τρόπο που διατυπώθηκε από τους συγγραφείς αυτούς. Οπωσδήποτε όμως η παραπάνω εξέλιξη αυτή σημειώνει την σαφή επέκταση των συνταγματικών ρυθμίσεων σε πολλές περιπτώσεις οικονομικών σχέσεων και οικονομικού περιεχομένου δικαιωμάτων τα οποία στηρίζονται το συνταγματικό δικαίωμα της ιδιοκτησίας. Η επέκταση αυτή συνεπάγεται και (αντίστοιχη) επέκταση της έννοιας της ιδιοκτησίας.

Ίσως είναι ακριβέστερο να χαρακτηριστεί η αλληλοδιαδοχή των ελληνικών συνταγματικών διατάξεων σχετικά με την προστασία της ιδιοκτησίας μάλλον ως *εξελικτική εξειδίκευση της συνεχώς επαναβεβαιούμενης ισορροπίας ανάμεσα στον ατομικό χαρακτήρα και την κοινωνική λειτουργικότητα της ιδιοκτησίας*, παρά ως εξέλιξη η οποία βαδίζει ευθύγραμμα προς την μεγαλύτερη (ή μικρότερη) προστασία των δικαιωμάτων χρήσης, κάρπωσης και διάθεσης, τα οποία είναι συνυφασμένα με την γενική έννοια της ιδιοκτησίας.

Υπό το παραπάνω πρίσμα, η ανάπτυξη των συνταγματικών ρυθμίσεων σχετικά με την προστασία της ιδιοκτησίας σε αδρές γραμμές περιλαμβάνει

-τον προσδιορισμό του δημοσίου σκοπού από την νομοθετική και όχι από την εκτελεστική εξουσία.

-τον προσδιορισμό του μεγέθους (πλήρους) και των προϋποθέσεων (νομοθετική πρόβλεψη, δικαστικός προσδιορισμός, προηγούμενη καταβολή) της αποζημίωσης σε περίπτωση αναγκαστικής απαλλοτρίωσης.

-την επέκταση του θεσμού της απαλλοτρίωσης ακινήτων σε ευρύτερες ζώνες και όχι μόνον σε δήλα ακίνητα,

-την σταδιακή προσθήκη και νέων περιπτώσεων περιορισμών της (κατά κανόνα, αλλ'όχι πάντοτε έγχειας) ιδιοκτησίας που δεν συνεπάγονται αναγκαστικά απώλεια της ιδιοκτησίας (μετάλλια, λίμνες, υπόγεια ύδατα κ.λ.π. επιτάξεις, αγροτικοί αναδασμοί, διάθεση εγκαταλελειμμένων εκτάσεων κ.λ.π. υπόγειες σήραγγες).

-την αναγκαστική εξαγορά επιχειρήσεων ή αναγκαστική συμμετοχή του κράτους σε αυτές κ.λ.π.

-την λήψη μέτρων για την προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος, την χωροταξική αναδιάρθρωση της χώρας και την πολεοδομική και οικιστική διαμόρφωση, ανάπτυξη κ.λ.π.

**B.** Επίσης, ταυτόχρονα με την εξέλιξη των συνταγματικά προσδιοριζομένων περιορισμών της ιδιοκτησίας μπορεί κανείς να σημειώσει *εξέλιξη και στην ίδια την έννοια της ιδιοκτησίας*<sup>144</sup>. Η εξέλιξη αυτή είναι ίσως λιγότερο προφανής, διότι ο όρος «ιδιοκτησία» παρέμεινε αναλλοίωτος σε όλα τα ελληνικά Συντάγματα<sup>145</sup>, άρα η όποια σχετική εξέλιξη μπορεί να

<sup>144</sup> Η συνταγματική έννοια της ιδιοκτησίας εξετάζεται αυτοτελώς από την έννοια των περιορισμών της ιδιοκτησίας. Πράγματι, όπως ορθώς έχει παρατηρηθεί (Κασιμάτη, Τα συνταγματικά όρια της ιδιοκτησίας, 17 επ. και ιδίως 20 επ.) η μελέτη των περιορισμών της ιδιοκτησίας προϋποθέτει λογικά τον προηγούμενο προσδιορισμό καθ'εαυτήν την έννοιας της ιδιοκτησίας.

διαπιστωθεί μόνο με την μελέτη της εξέλιξης του εννοιολογικού περιεχομένου της συνταγματικής έννοιας «ιδιοκτησία». Ωστόσο η εξέλιξη αυτή αποτυπώνεται και σε συνταγματικό κείμενο σε δύο στιγμές:

-στο Σύνταγμα του 1927, όταν για πρώτη φορά με ερμηνευτική δήλωση στο άρθρο ορίστηκε ότι με τον όρο «ιδιοκτησία» το Σύνταγμα νοεί και την κινητή και

-στο ισχύον Σύνταγμα του 1975, όπου η εισαγωγή γενικών ρητρών στο άρθρο 5 παρ. 1 που θεσπίζει δικαίωμα ελεύθερης συμμετοχής στον οικονομική ζωή της χώρας, στο άρθρο 17 παρ. 1 το οποίο περιλαμβάνει μία γενική και μη συναρτώμενη με την αναγκαστική απαλλοτρίωση προστασία της ιδιοκτησίας (προσδιορίζοντας ταυτόχρονα και τα λειτουργικά της όρια), καθώς και το άρθρο 106, ιδίως παρ. 3 επ., το οποίο προβλέπει την αναγκαστική εξαγορά επιχειρήσεων από το δημόσιο ή την αναγκαστική εξαγορά επιχειρήσεων από το δημόσιο ή την αναγκαστική συμμετοχή του σε επιχειρήσεις με διαδικασίες και όρους παραπλήσιους με εκείνους της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης προϋποθέτουν μία συνταγματική έννοια της ιδιοκτησίας ευρύτερη και γενικότερη ώστε να καλύπτει όλες τις επιμέρους συνταγματικές εκφάνσεις της.

Γ. Ως προς το πρακτικό νομικό της περιεχόμενο, αυτή η εξελικτική εξειδίκευση της συνεχώς επαναβεβαούμενης ισορροπίας ανάμεσα στον ατομικό χαρακτήρα και την κοινωνική λειτουργικότητα της ιδιοκτησίας λαμβάνει την μορφή μιας *συνταγματικά προσδιοριζόμενης ισορροπίας ανάμεσα στο ατομικό δικαίωμα της ιδιοκτησίας και στις προϋποθέσεις για κρατικές ή εν γένει δημόσιες παρεμβάσεις την απόλαυσή του*. Από το

---

<sup>145</sup> Στο άρθρο 12 του Συντάγματος του 1827 (ενός συνταγματικού κειμένου που ψηφίστηκε πριν από την αναγνώριση της ανεξαρτησίας της Ελλάδας) χρησιμοποιήθηκε ο όρος «κτήματα» (πρβλ. παραπάνω, 85) ενώ σε όλα τα επόμενα ελληνικά Συντάγματα χρησιμοποιήθηκε ο όρος «ιδιοκτησία».

συνταγματικό καθεστώς της προστασίας της ιδιοκτησίας προκύπτουν οι ευρύτερες δυνατότητες δημοσίων παρεμβάσεων στην απόλαυση της ατομικής ιδιοκτησίας, καθώς και οι περιπτώσεις για τις οποίες κατοχυρώνεται ρητά η υποχρέωση αποζημίωσης που οφείλει να καταβάλλει το δημόσιο για τους περιορισμούς που επιβάλλει στην ιδιοκτησία.

Έτσι σε γενικές γραμμές, η εξέλιξη της ελληνικής συνταγματικής προστασίας της ιδιοκτησίας είναι η εξέλιξη της (συνταγματικά προσδιοριζόμενης) ισορροπίας ανάμεσα στα δικαιώματα που απορρέουν από το συνταγματικό δικαίωμα της ιδιοκτησίας και στις προϋποθέσεις για τις κρατικές ή εν γένει δημόσιες παρεμβάσεις στην απόλαυση των δικαιωμάτων αυτών.

Θα μπορούσε όμως να προστεθεί ότι η εξελισσόμενη αυτή ισορροπία αναφέρεται σε μία υποκείμενη μεν σε μεταβαλλόμενες ρυθμίσεις, αλλά μη ανατρεπόμενη ως προς τον ουσιαστικό της πυρήνα *σχέση ανάμεσα στο υποκείμενο του δικαιώματος της ιδιοκτησίας και στην οικονομική αξία του αντικειμένου του οποίου είναι ιδιοκτήτης*. Έτσι, π.χ. οι σταδιακές εξελίξεις των συνταγματικών ρυθμίσεων που αναφέρονται στην αναγκαστική απαλλοτρίωση ουσιαστικά είναι διευρύνσεις των εγγυήσεων ότι ο υφιστάμενος την απαλλοτρίωση ιδιοκτήτης δεν θα απωλέσει την οικονομική αξία του απαλλοτριούμενου πράγματός του. Κατά την ίδια έννοια, οι διατάξεις του άρθρου 106 Σ που αναφέρονται στην αναγκαστική εξαγορά επιχειρήσεων από το δημόσιο ή στην αναγκαστική συμμετοχή του σε αυτές ουσιαστικά διασφαλίζουν, και με το αυξημένο νομικό κύρος των τυπικών συνταγματικών διατάξεων, ότι οι ιδιοκτήτες της επιχείρησης δεν θα απωλέσουν το αντάλλαγμα της οικονομικής αξίας της επιχείρησής τους.

## IV. Ιδιοκτησία και κυριότητα

### 1. Γενικά

Η συνταγματική έννοια της ιδιοκτησίας εισάγεται με το άρθρο 17 παρ. 1 Σ. Η βασική αυτή διάταξη αναφέρεται γενικά στην έννοια της ιδιοκτησίας, και, όπως ήδη σημειώθηκε, ορίζει το « [η] ιδιοκτησίας τελεί υπό την προστασία του Κράτους, τα δικαιώματα όμως που απορρέουν από αυτήν εν μπορούν να ασκούνται σε βάρος του δημοσίου συμφέροντος». Η διάταξη αυτή αφ' ενός θεσπίζει γενική συνταγματική προστασία της ιδιοκτησίας και αφ' ετέρου θέτει τα λειτουργικά όρια της ιδιοκτησίας.

Το ερώτημα που ανακύπτει εν όψει της διάταξης αυτής, αλλά και του συνόλου των συνταγματικών διατάξεων που περιέχουν τον όρο «ιδιοκτησία» είναι αν η έννοια «ιδιοκτησία» στο άρθρο 17 παρ. 1 Σ, η συνταγματική κατοχύρωση και οι λειτουργικές δεσμεύσεις της πρέπει, κατά συνταγματική αναγκαιότητα, να αναφέρονται αποκλειστικά στα εμπράγματα δικαιώματα, και κυρίως στην κυριότητα, οπότε και, κατά το μέτρο που δεν αναφέρονται σε αυτό, η όλη συνταγματική ρύθμιση του άρθρου 177 παρ. 1 Σ, δεν σχετίζεται με τις λοιπές συνταγματικές διατάξεις που θεσπίζουν και ρυθμίζουν άλλα, ή εμπράγματος χαρακτήρα δικαιώματα οικονομικού περιεχομένου.

Η συνταγματική έννοια «ιδιοκτησία» είναι μία αόριστη νομική έννοια<sup>146</sup> άρα μία έννοια που έχει ανάγκη περαιτέρω προσδιορισμού. Το περιεχόμενό της προσδιορίζεται κάθε φορά συγκεκριμένα, μέσα όμως στα πλαίσια που θέτει το Σύνταγμα και υπό τον (δικαστικό) έλεγχο της συνταγματικότητας του

<sup>146</sup> Βλ. αντί πολλών Γεωργίου Ι. Κασιμάτη, Η συνταγματική έννοια της ιδιοκτησίας και η διερεύνησής αυτής 18 ΕΔΔΔ (1974), [= Κασιμάτι, Η συνταγματική έννοια της ιδιοκτησίας], 208.



προσδιορισμού αυτού: «[ο] νομοθέτης (κοινός ή κανονιστικός) είναι ελεύθερος να καθορίσει το περιεχόμενο της ιδιοκτησίας, δηλαδή την έκταση των εξουσιών που απορρέουν από το δικαίωμα αυτό, δεν μπορεί όμως κατά τη θέσπιση ορίων και περιορισμών να υπερβεί ένα όριο, πέραν του οποίου πλήττεται ο πυρήνας του δικαιώματος έτσι ώστε στην ουσία να αδρανοποιείται»<sup>147</sup>. Η με μία ίσως πιο επεξεργασμένη διατύπωση, «αφού δεν υπάρχει «απόλυτη» έννοια της ιδιοκτησίας, εναπόκειται στον νομοθέτη να προσδιορίσει το περιεχόμενο και τα όρια της ιδιοκτησίας (...) [Ο νομοθέτης] στο έργο του αυτό προσανατολίζεται από τις κοινωνικές αντιλήψεις της εποχής του. Ο υποκείμενος στον Θεμελιώδη Νόμο νομοθέτης οφείλει επίσης να σεβαστεί τις βασικές αξιακές αποφάσεις και δικαιοκτικές αρχές του Συντάγματος»<sup>148</sup>.

Στο κεφάλαιο που ακολουθεί επιδιώκεται να αποσαφηνισθεί, με την μεγαλύτερη κατά το μέτρο των δυνατοτήτων μου νομική θεωρητικής τεκμηρίωση, ένα ζήτημα που έχει αποδειχθεί καίριο για την κατά το ελληνικό συνταγματικό δίκαιο, κυρίως όπως εφαρμόζεται από τη νομολογία, συνταγματική προστασία της ιδιοκτησίας. Πρόκειται το ζήτημα αν η συνταγματική έννοια της ιδιοκτησίας, άρα και η συνταγματική προστασία της ιδιοκτησίας, καταλαμβάνει μόνον εμπράγματα δικαιώματα –και κατ' εξοχήν την κυριότητα– ή αν επεκτείνεται περισσότερο. Ήδη πάντως νομίζω ότι μπορεί κανείς εύλογα να παρατηρήσει ότι πρόκειται για ένα ζήτημα κατ' εξοχήν ελληνικό, αφού η συγκριτική μελέτη καταδεικνύει ότι η συνταγματική έννοια της

<sup>147</sup> Βλ. ΣτΕ 2701/1991 (Δ' τμ), 4 ΤοΣ (1991), 587.

<sup>148</sup> Βλ. Την απόφαση της 17<sup>ης</sup> Νοεμβρίου 1966 του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου BvertGE 20,355 επ. Πρβλ. γενικότερα Peter Badura, Eigentum, σε Handbuch des Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland, εκδότες Ernst Benda, Werner Maihafer, Hans,-Jochen Vogel, μεσόμπραξη των Konrad Hesse και Wolfgang Heyde, 2<sup>η</sup> έκδ. (1994) [= Βαδθρα, Ειγεντθμ], 330 επ.

ιδιοκτησίας, αλλού, δεν περιορίζεται στα εμπράγματα δικαιώματα<sup>149</sup>.

## 2. Ζητήματα ορολογίας

**A.** Η παράδοση της χρήσης του όρου «ιδιοκτησία» στο ελληνικό δίκαιο θέλει την έννοια «ιδιοκτησία» να είναι συνώνυμη με την έννοια «κυριότητα» στο αστικό δίκαιο<sup>150</sup>. Κατά το βασίλειο Οικονομίδη «[ι]διοκτησία καλείται το εμπράγματο δίκαιον, όπερ κατά την εαυτού ουσίαν παρέχει τω δικαιούχω **πλήρη** επί του πράγματος εξουσίαν. Είναι λοιπόν η ιδιοκτησία μονοκρατορία τις του προσώπου επί του πράγματος και δεσποτεία. Διό προς το πράγμα μεν αυτό εξεταζομένη δηλοί, ότι ο ιδιοκτήτης δύναται να επιχειρήσει επί του πράγματος **ο,τιδήποτε** θελήση, καλόν ή κακόν, ωφέλιμον ή βλαβερόν, σκόπιμον ή άσκοπον, προς τρίτα δε πρόσωπα, ότι αυτά, ουδεμίαν επί του πράγματος εξουσίαν έχοντα, ουδέν πρόσκομμα δικαιούνται να παρεμβάλωση οπωσδήποτε τω ιδιοκτήτη περί την άσκησιν των εκ της ιδιοκτησίας απορρεόντων δικαιωμάτων»<sup>151</sup>.

Ο ίδιος δε συγγραφέας χρησιμοποιεί ως συνώνυμες προς την λέξη «ιδιοκτησία» τις λέξεις «κυριότης» και «δεσποτεία», ενώ το σχετικό με την κυριότητα κεφάλαιό του φέρει τον τίτλο «ιδιοκτησία»<sup>152</sup>. Είναι εύλογο να θεωρήσει κανείς ότι η έννοια «ιδιοκτησία», κατά την εποχή που έγραφε ο Οικονομίδης (τις τελευταίες δεκαετίες του 19<sup>ου</sup> αιώνα) γινόταν αντιληπτή με το περιεχόμενο της κυριότητας και κατά την συνταγματική της έννοια: η προστασία της ιδιοκτησίας κατά το άρθρο 17 του

---

<sup>149</sup> Βλ. αναλυτικότερα παρακάτω, 123 επ. πρβλ. και παραπάνω, 74 επ.

<sup>150</sup> Βλ. Απόστολου Σ. Γεωργιάδη, Εμπράγματο Δίκαιο, Ι. Αθήνα 1991, 260.

<sup>151</sup> Βλ. Βασιλείου Τ. Οικονομίδου, Στοιχεία του Αστικού Δικαίου, ενδ. β', Βιβλίον Δεύτερον, Εμπράγματα Δίκαια, Αθήναι 1896, 110-111.

<sup>152</sup> Ελ. Οικονομίδου, όπ. πλ., 111 και την εκεί σημ. α'.

Συντάγματος του 1864 ταυτιζόταν με την συνταγματική προστασία της κατά το ισχύον βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο κυριότητας. Η ερμηνευτική δήλωση στο άρθρο 19 του Συντάγματος του 1927, με την οποία διευκρινίζεται ότι στον όρο «ιδιοκτησία» περιλαμβάνεται και η κινητή, πιστοποιεί αυτήν ακριβώς την διαπίστωση.

Την ίδια ακριβώς παράδοση υιοθέτησε ως προς την ορολογία και η αποκληθείσα «Ε' Αναθεωρητική Βουλή», η οποία ψήφισε το ισχύον Σύνταγμα του 1975, όπου, κατά τις σχετικές συζητήσεις, όσοι αναφέρθηκαν ειδικότερα στο άρθρο 17 Σ, θεώρησαν ότι η έννοια ιδιοκτησία κατά το άρθρο αυτό περιλαμβάνει την κυριότητα, ή, το πολύ, και τα λοιπά εμπράγματα δικαιώματα<sup>153</sup>.

Το κύριο θέμα πάντως που8 απασχόλησε τις συζητήσεις της βουλής αυτής σχετικά με το άρθρο 17 Σ αναφερόταν περισσότερο σε ζητήματα σχετικά με τις απαλλοτριώσεις και λιγότερο στο περιεχόμενο της έννοιας της ιδιοκτησίας. Και πάντως η βουλή αυτή δεν ψήφισε μόνο το άρθρο 17σ, αλλά και το άρθρο 106 Σ, το οποίο κατοχυρώνει την ιδιωτική πρωτοβουλία, έστω ρυθμίζοντας τους τρόπους περιορισμού της<sup>154</sup>. Η διάθεση να μην επιτρέπει να παρερμηνευθεί η εισαγωγή στο Σύνταγμα διατάξεων που ρυθμίζουν τον κρατικό παρεμβατισμό στην οικονομική δραστηριότητα ως άρση της συνταγματικής προστασίας της ιδιωτικής οικονομικής πρωτοβουλίας

---

<sup>153</sup> Βλ. ιδίως τις αγορεύσεις του εισηγητή της πλειοψηφίας Χ. Μεσσάρη, και του εισηγητή του κόμματος ΕΚ-ΝΔ Αθ. Κανελλοπούλου, σε Πρακτικά των συνεδριάσεων των Υποεπιτροπών της επί του Συντάγματος 1975 Κοινοβουλευτικής Επιτροπής (1975), αντιστοιχώς 467, 481, Αθ. Κανελλοπούλου, Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής επί του Συντάγματος του 1975 (1975), 457.

<sup>154</sup> Βλ. αναλυτικότερα παρακάτω, 106 επ.

διατυπώθηκε και αυτή με σαφήνεια κατά τις σχετικές συζητήσεις<sup>155</sup>.

Η επίκληση λοιπόν μονομερώς των συζητήσεων σχετικά με το άρθρο 17 Σ στην αποκληθείσα «Ε' Αναθεωρητική Βουλή», χωρίς να ληφθούν υπόψη και οι συζητήσεις σχετικά με το άρθρο 106 Σ δεν δίδει ολοκληρωμένη εικόνα της βούλησης του συντακτικού νομοθέτη, η οποία, εν τέλει, αφήνει το θέμα του προσδιορισμού του περιεχομένου της συνταγματικής έννοιας της ιδιοκτησίας στον ερμηνευτή και εφαρμοστή του Συντάγματος. Αν το πράγμα είχε αλλιώς, ο συντακτικός νομοθέτης είχε την ευχέρεια, την οποία χρησιμοποίησε κάθε φορά που έκρινε αναγκαίο (άρθρο 19 του Συντάγματος του 1927 και 17 του Συντάγματος του 1952, άρθρο 106 του Συντάγματος του 1975) να αποσαφηνίσει ότι αποκλείει τα ενοχικά και τα άλλα οικονομικώς αποτιμητά περιουσιακά δικαιώματα από την συνταγματική προστασία.

Και πάντως, εκείνο το οποίο ο ερμηνευτής και εφαρμοστής του Συντάγματος καλείται να ερμηνεύσει είναι οι συνταγματικές διατάξεις, συνολικά και συστηματικά θεωρούμενες, και όχι οι αγορεύσεις μελών του συντακτικού σώματος σχετικά με μερικές

---

<sup>155</sup> Βλ. ιδίως τις εμπεριστατωμένες παρεμβάσεις του Ι. Πεσμαζόγλου, Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής επί του Συντάγματος του 1975 (1975), 527 επ., όπου αποσαφηνίσθηκε ότι η κοινωνική δέσμευση της ιδιοκτησίας που περιέχει η διάταξη αφ' ενός πρέπει να γίνεται με οικονομικό αντάλλαγμα όπως και στην περίπτωση της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης και αφ' ετέρου ότι η διάταξη δεν πρέπει ούτε καν να αφήνει την εντύπωση ότι «η ιδιωτική πρωτοβουλία πρέπει ν' αναπτύσσεται μόνο στις κατευθύνσεις που θα προκαθορίζονται από το Κράτος, μέσα στα πλαίσια που πρέπει περιοριστικά να ορίζονται από πριν» (Πεσμαζόγλου, όπ. π. 534). Ο συντακτικός νομοθέτης, λοιπόν, υποδήλωσε απεριφράστως την μέριμνά του για την συνταγματική προστασία της οικονομικής αξίας όλων των δικαιωμάτων που συνυφαίνονται με την ανάπτυξη επιχειρηματικής δραστηριότητας, είτε αυτά ανάγονται στην (εμπράγματη ή μη) ιδιοκτησία των περιουσιακών στοιχείων της επιχείρησης είτε στην εξουσία του επιχειρηματία να ασκεί κατ' αρχήν ελεύθερα την επιχειρηματική του δραστηριότητα (π.χ. μετέχοντας στην διοίκηση της επιχείρησής του κατά τους όρους που διέπουν την συγκεκριμένη νομική μορφή της) και να απολαμβάνει συνταγματική κατοχύρωση αυτής του της ελευθερίας (βλ. αναλυτικότερα παρακάτω, 113 επ.).

από αυτές<sup>156</sup>.

Ας σημειωθεί ακόμη ότι την αντίληψη ότι η συνταγματική προστασία της ιδιοκτησίας περιορίζεται την κυριότητα απέκρουσαν ήδη από πολλές δεκαετίες, νομικοί του διαμετρήματος των Κ. Τριανταφυλλοπούλου και Γ. Μαριδάκη αλλά και του Αλκιβιάδους Κρασσά, κατά τον οποίο «[η] κατά το σύνταγμα ιδιοκτησία δεν είναι το κατά τον τεχνικόν και νομικόν όρον δικαίωμα της κυριότητος επί ενσωμάτων ή ασωμάτων, αλλά παν εν γένει δίκαιον περιουσίας, πραγματικόν ή ενοχικόν άνευ διακρίσεως»<sup>157</sup>

**Β.** Ο Αστικός Κώδικας δεν περιλαμβάνει ορισμό της έννοιας της κυριότητας, όμως από τον συνδυασμό των διατάξεων των άρθρων 973 και 1000 ΑΚ συνάγεται ότι κυριότητα είναι «η αναγνωριζόμενη από τον νόμο άμεση, απόλυτη και καθολική εξουσία πάνω στο πράγμα»<sup>158</sup>. Από την συχνή ταύτιση των δύο εννοιών σε συνταγματικές διατάξεις και από την χρήση της έννοιας «ιδιοκτησία» σε συνταγματικές διατάξεις που αναφέρονται σε «κυριότητα» κατά την έννοια του αστικού δικαίου –όπως π.χ. στο άρθρο 17 παρ. 5Σ, όπου γίνεται λόγος για πρόσοδο που οι δικαιούχοι έχασαν από «ακίνητο που απαλλοτριώθηκε» - δημιουργείται ίσως περιθώριο για σύγχυση των δύο εννοιών.

---

<sup>156</sup> Βλ. την έντονη κριτική σε αυτήν την « ιστορική» ερμηνεία που ασκεί σχετικά με το ζήτημα της συνταγματικής προστασίας των ενοχικών δικαιωμάτων ο Ανδρέας Τάκης. Μερικές ενοχές για τα ενοχικά δικαιώματα, ΚΒ' ΤοΣ (1996), ιδίως 908 επ. Ο Τάκης καταλήγει στο (ορθό) συμπέρασμα ότι η συνταγματική προστασία του άρθρου 17 Σ καλύπτει τελικά κάθε μορφής ιδιοκτησιακό δικαίωμα, όπ.π. 929-930.

<sup>157</sup> Αλκιβιάδους Κρασσά, Σύστημα Αστικού Δικαίου, 3, Γενικά Αρχαί (1927), 120. Αναπαράπεται από Μητσοπούλου, Η προστασία των περιουσιακών δικαιωμάτων, 204 σημ. 10, όπου και παραπομπές στις σύμφωνες γνώμες των Κωνσταντίνου Τριανταφυλλοπούλου και Γεωργίου Μαριδάκη.

<sup>158</sup> Γεωργιάδη, Εμπράγματο Δίκαιο, Ι,258.

Την ίδια άλλωστε σύγχυση ίσως να επιτείνουν και διάφορες στιγμές της ιστορίας των σχετικών με την προστασία της ιδιοκτησίας ελληνικών συνταγματικών διατυπώσεων, όπως η ερμηνευτική δήλωση στο άρθρο 19 του Συντάγματος του 1927 και στο (αντίστοιχο) άρθρο 17 του Συντάγματος του 1952, κατά την οποία «εν τω όρω «ιδιοκτησία» νοείται και η κινητή», από τις οποίες φαίνεται να προκύπτει ότι οι δύο έννοιες πράγματι χρησιμοποιούνται αδιακρίτως. Η αντίληψη αυτή αντανακλάται και σε ερμηνευτές του ισχύοντος Συντάγματος, οι Μάνεσης-Μανιτάκης, λ.χ., μελετώντας τα συνταγματικά πλαίσια του κρατικού παρεμβατισμού εν όψει του ελέγχου των τραπεζών βάσει των α.ν. 1665/1951 και 431/1976, όχι μόνο δέχονται ότι η έννοια «ιδιοκτησία» κατά το ισχύον Σύνταγμα καλύπτει μόνον τα εμπράγματα δικαιώματα, αλλά και κάνουν λόγο αδιακρίτως για «δικαίωμα ιδιοκτησίας ή κυριότητας»<sup>159</sup>.

### **3. Η συνταγματική έννοια της ιδιοκτησίας ως έννοια ευρύτερη της κατά το αστικό δίκαιο έννοιας της κυριότητας.**

Δεν είναι όμως αυτονόητο ότι οι δύο έννοιες ταυτίζονται. Για να διαπιστωθεί αν αυτό συμβαίνει, -αν, με άλλες λέξεις, η συνταγματική προστασία της κυριότητας, ή, εν γένει των εμπραγμάτων δικαιωμάτων- πρέπει να εξετασθεί αυτοτελώς, μέσα στο δικό της νομικό πλαίσιο, κάθε μία από τις δύο έννοιες, πρωτίστως δε, ενόψει και του πλαισίου μέσα στο οποίο κινείται

<sup>159</sup> Βλ. Αριστ. Ι. Μάνεση και Αντ. Ν. Μανιτάκη, Κρατικός παρεμβατισμός και Σύνταγμα (έλεγχος Τραπεζών βάσει του α.ν. 1665/1951 και ν. 431/1976), Γνωμοδότηση, 10 ΝοΒ29 (1981), 1199 επ., αναδημοσιευόμενο σε Αριστ. Ι.Μάνεση – Αντ. Μ.Μανιτάκη – Γ. Παπαδημητρίου, Η «υπόθεση Ανδρεάδη» και το οικονομικό Σύνταγμα (1991), 13 επ. και σε ανάπτυπο (απ' όπου και οι εδώ παραπομπές) [=Μάνεση-Μανιτάκη, Κρατικός παρεμβατισμός και Σύνταγμα], 35. Στην ίδια κατεύθυνση πρβλ. Αριστόβουλου Ι. Μάνεση και Γιώργου Παπαδημητρίου, Κρατικός παρεμβατισμός και Σύνταγμα, Γνωμοδότηση, σε Αριστ. Ι.Μάνεση – Αντ. Ν.Μανιτάκη – Γ. Παπαδημητρίου, η «υπόθεση Ανδρεάδη και το οικονομικό Σύνταγμα (1991), 68-69.

η παρούσα μελέτη, η συνταγματική έννοια της ιδιοκτησίας<sup>160</sup>.

Για να απαντηθεί το ερώτημα αν οι θετικές συνταγματικές διατάξεις ταυτίζουν εννοιολογικά τον όρο «ιδιοκτησία» με τον όρο «κυριότητα», ή με άλλη διατύπωση, αν το γράμμα του Συντάγματος θέτει ανυπέρβλητο εμπόδιο στο να περιληφθούν στην συνταγματική έννοια «ιδιοκτησία» και άλλα δικαιώματα, εκτός από την κυριότητα και τα λοιπά εμπράγματα δικαιώματα, δεν αρκεί μια εννοιοκρατική άσκηση, που θα περιοριζόταν στην μελέτη του εννοιολογικού περιεχομένου της συνταγματικής έννοιας «ιδιοκτησία». Χρειάζεται να ερευνηθούν, συστηματικά, οι βασικές διατάξεις του Συντάγματος με τις οποίες κατοχυρώνονται οικονομικής φύσης και περιεχομένου δικαιώματα, να αναχθούν σε ένα ενιαίο ρυθμιστικό σύνολο, να εξευρεθεί ο συνταγματικός σκοπός ο οποίος επιδιώκεται με αυτές και να επικουρηθεί η έρευνα αυτή με την μελέτη αντιστοίχων συνταγματικών ρυθμίσεων άλλων συγκρισίμων με την ελληνική εννόμων τάξεων. Οι ελληνικές συνταγματικές διατάξεις που πρέπει να μελετηθούν είναι κυρίως το άρθρο 5 παρ. 1, το άρθρο 106 παρ. 2, και το άρθρο 106 παρ. 3-5Σ.

Υποστηρίζω ότι οι συνταγματικές διατάξεις που αναφέρονται στην αναγκαστική απαλλοτρίωση «ιδιοκτησίας» αναφέρονται μεν κατ' εξοχήν (αλλ'όχι μόνον) σε μία από τις μορφές που εμφανίζεται η ιδιοκτησία, δηλαδή στο εμπράγματο δικαίωμα της κυριότητας, αλλά δεν είναι δυνατόν, λόγω αυτών

<sup>160</sup> Τα λοιπά εμπράγματα δικαιώματα, δηλαδή οι δουλείες, το ενέχυρο και η υποθήκη γίνονται αντιληπτά ως δικαιώματα που παρέχουν «εξουσία άμεση και εναντίον όλων πάνω στο πράγμα» (ΑΚ 973 ΑΚ). Πρόκειται για δικαιώματα, τα οποία, λογικά και νομικά, προϋποθέτουν την κυριότητα και στηρίζονται σε αυτήν, αφού άλλωστε χαρακτηρίζονται ως «περιορισμένα εμπράγματα δικαιώματα», δηλαδή ως μικρότερη έκτασης δικαιώματα από την κυριότητα, η οποία «φέρει το στοιχείο της καθολικότητας» (Γεωργιάδης, Εμπράγματο Δίκαιο, Ι,48). Τα δε εμπράγματα δικαιώματα της μεταλλειοκτησίας και της ιδιοκτησίας του δημοσίου επί των ιαματικών πηγών είναι ειδικές μορφές κυριότητας που θεσμίζονται από ειδικούς νόμους (βλ. αντί άλλων Γεωργιάδης, Εμπράγματο Δίκαιο, Ι 51-51). Για την έννοια των εμπραγμάτων δικαιωμάτων βλ. αντί πολλών άλλων Γεωργιάδης, Εμπράγματο Δίκαιο, Ι, 31 επ. και για τις διαφορές τους από τα ενοχικά δικαιώματα 42 επ. επ

των διατάξεων, να συρρικνωθεί η συνταγματική έννοια της ιδιοκτησίας σε ό,τι περιλαμβάνει η έννοια της κυριότητας. Υποστηρίζω δηλαδή ότι, κατά το ισχύον Σύνταγμα, η έννοια «ιδιοκτησία» δεν ταυτίζεται με την έννοια «κυριότητα» του αστικού δικαίου, αλλά είναι μία έννοια γένους, η οποία περιλαμβάνει όλες τις μορφές ιδιοκτησιακών σχέσεων, μία από τις οποίες είναι η κυριότητα.

Η άποψη αυτή θεμελιώνεται σε τρία βασικά επιχειρήματα: (i) ένα επιχείρημα που αντλείται από το σύνολο των συναφών θετικών διατάξεων του Συντάγματος (γραμματικό – συστηματικό επιχείρημα), (ii) ένα επιχείρημα που αντλείται από την σκοπιμότητα της συνταγματικής προστασίας (τελολογικό επιχείρημα), (iii) ένα επιχείρημα που αντλείται από την συνταγματική προστασία της ιδιοκτησίας κατά την ΕΣΔΑ, κατά το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και κατά αλλοδαπά Συντάγματα (μερικώς συγκριτικό επιχείρημα – μερικώς επειδή ούτε η ΕΣΔΑ ούτε το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι κατά κυριολεξία «αλλοδαπό» δίκαιο, ώστε να δικαιολογείται πλήρως ο χαρακτηρισμός του επιχειρήματος αυτού ως «συγκριτικού»).

### **3. Α. Το γραμματικό-συστηματικό επιχείρημα**

**Α.** Αντίθετα από ό,τι συνέβαινε με τα προηγούμενα ελληνικά Συντάγματα, στα οποία η συνταγματική έννοια της ιδιοκτησίας κατά βάση προέκυπτε από τις διατάξεις που ρύθμιζαν την αναγκαστική απαλλοτρίωση<sup>161</sup>, στο Σύνταγμα του 1975 υπάρχει ένα κατά πολύ ευρύτερο πλέγμα διατάξεων που αναφέρονται στην ιδιοκτησία, ανάμεσα στις οποίες και πρωτο-

<sup>161</sup> Πρβλ. παραπάνω, 85 επ., 93 επ.



εμφανιζόμενες στο ελληνικό Σύνταγμα γενικού περιεχομένου διατάξεις<sup>162</sup>.

Το πλέγμα αυτό επιβάλλει και ασφαλώς επιτρέπει να εξαχθεί μία συνταγματική έννοια της ιδιοκτησίας κατά πολύ ευρύτερη από τις μορφές της ιδιοκτησίας στις οποίες αναφέρεται ο θεσμός της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης. Όπως ήδη σημειώθηκε<sup>163</sup>, η έννοια της ιδιοκτησίας εμφανίζεται με γενικό περιεχόμενο στο άρθρο 17 παρ. 1 Σ. Ο όρος «ιδιοκτησία» εμφανίζεται σε μία σειρά από άλλες διατάξεις, δηλαδή στο άρθρο 17 παρ. 2, στο άρθρο 18 παρ. 1,2,4,5,6,7 και στο άρθρο 24 παρ.6 Σ. Στις διατάξεις αυτές, και κυρίως σε εκείνες που ρυθμίζουν την αναγκαστική απαλλοτρίωση (άρθρο 17 παρ. 2 επ. Σ) πράγματι ο όρος «ιδιοκτησία» φαίνεται εκ πρώτης να αφορά στην κυριότητα ή σε άλλα εμπράγματα δικαιώματα, αφού οι διατάξεις αυτές με τον ένα ή τον άλλο τρόπο αναφέρονται στην αναγκαστική αφαίρεση ή σε περιορισμούς της κυριότητας, υπό τους όρους και για τους λόγους που διαλαμβάνει κάθε μία από αυτές<sup>164</sup>.

<sup>162</sup> Πρβλ. παραπάνω, 88 επ., 93 επ.

<sup>163</sup> Πρβλ. παραπάνω, 99 επ.

<sup>164</sup> Η παρατήρηση αυτή γίνεται για να περιγράψει την διάχυτη αντίληψη που υπάρχει ως προς το θέμα και δεν σημαίνει ότι αποδέχομαι τη (κρατούσα στη νομολογία) άποψη ότι μόνον η κυριότητα ή εν γένει τα εμπράγματα δικαιώματα είναι επιδεκτικά απαλλοτρίωσης. Ο Κουμάντος, υπάγει την πνευματική ιδιοκτησία στην προστασία του άρθρου 17 Σ με το επιχείρημα ότι «ο όρος ιδιοκτησία χρησιμοποιείται από το Σύνταγμα σαν έννοια πλατύτερη από την κυριότητα του αστικού δικαίου για να περιλάβει κάθε απόλυτο δικαίωμα, πάνω ε κάθε αντικείμενο, κινητό ή ακίνητο» βλ. Γιώργου Α. Κουμάντου, Πνευματική ιδιοκτησία, 5<sup>η</sup> έκδ. (1991), 62. Η αντίληψη αυτή αποδέχεται μεν κάποια «διεύρυνση» στην έννοια της ιδιοκτησίας, ώστε να περιλαμβάνει και την «πνευματική ιδιοκτησία» δεν φθάνει όμως μρι το σημείο που να καλύπτει γενικά οποιαδήποτε μορφή οικονομικά αποτιμητού δικαιώματος. Πρβλ. την κριτική που ασκεί στην άποψη αυτή ο Τάκης. Μερικές ενοχές για τα ενοχικά δικαιώματα, ΚΒ' ΤοΣ (1996), 919 σημ. 30, επιρρίπτοντάς της «αδικαιολόγητο φορμαλισμό» επειδή δεν επισημαίνει «για ποιο λόγο το τυπικό χαρακτηριστικό της απολυτότητας είναι κρίσιμο επαρκώς, ώστε να δικαιολογείται μόνο η θέση των απολύτων δικαιωμάτων υπό τη στέγη του άρθρου 17 Σ και όχι και άλλων, σχετικών δικαιωμάτων».

Όμως η έννοια ενός συνταγματικού δικαιώματος οικονομικού περιεχομένου, το οποίο έχει ευρύ και γενικό χαρακτήρα, εμφανίζεται εκτός από το άρθρο 17 παρ. 1 Σ και σε άλλες συνταγματικές διατάξεις: το άρθρο 5 παρ. 1 και 3 Σ, το άρθρο 106 παρ. 2 Σ αναφερόμενο στην «ιδιωτική οικονομική πρωτοβουλία» θεσπίζει και ρυθμίζει ένα αντίστοιχο δικαίωμα ιδιωτικής οικονομικής πρωτοβουλίας. Επίσης, το άρθρο 106 παρ. 3-5 Σ αναφερόμενο στην «εξαγορά επιχειρήσεων» ή στην «αναγκαστική συμμετοχή» του κράτους σε αυτές, αναφέρεται σε μία ειδικότερη μορφή περιορισμού της οικονομικής ελευθερίας, η οποία δεν συνδέεται αναγκαστικά με δικαιώματα που δεν μπορεί παρά να είναι εμπράγματα. Από τις διατάξεις αυτές προκύπτουν ουσιώδη στοιχεία τα οποία επιβάλλεται να ληφθούν υπόψη κατά τον προσδιορισμό της συνταγματικής έννοιας της ιδιοκτησίας. Αναλυτικότερα:

**Β.** Το άρθρο 5 Σ καθιερώνει την ελευθερία της προσωπικότητας. Στην παράγραφο 1 ορίζει ότι «[κ]αθένας έχει δικαίωμα να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητά του και να συμμετέχει στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της Χώρας, εφόσον δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων και δεν παραβιάζει το Σύνταγμα ή τα χρηστά ήθη», ενώ στην παράγραφο 3 ορίζει ότι «[η] προσωπική ελευθερία είναι απαραβίαστη. Κανένας δεν καταδιώκεται ούτε φυλακίζεται ούτε με οιονδήποτε άλλο τρόπο περιορίζεται, παρά μόνον όταν και

όπως ορίζει ο νόμος»<sup>165</sup>.

Με το άρθρο 5 το Σύνταγμα θεμελιώνει την οικονομική ελευθερία, η οποία νοείται και προστατεύεται ως μία σφαίρα δυνατοτήτων, τις οποίες εξασφαλίζει το Σύνταγμα στον καθένα<sup>166</sup>. Παράλληλα, το άρθρο 5 Σ, θέτει και κανόνες αντικειμενικού δικαίου που διέπουν τις οικονομικές σχέσεις των ιδιωτών και μία γενική αρχή, η οποία συνίσταται στο ότι το Σύνταγμα προστατεύει την λεγόμενη «οικονομία της αγοράς»<sup>167</sup>. Όρια των δυνατοτήτων που περικλείονται στην οικονομική ελευθερία είναι το Σύνταγμα, τα δικαιώματα των άλλων και τα χρηστά ήθη. Κρατική παρέμβαση στις δυνατότητες αυτές – δηλαδή περιορισμός τους- επιτρέπεται, αλλά μόνο εάν, όποτε και με τρόπο που ορίζει ο νόμος. Ο νόμος όμως δεν μπορεί να θεσπίζει περιορισμούς που να αναιρούν την ουσία της

<sup>165</sup> Για το άρθρο 5 Σ γενικότερα και ιδίως ως διάταξη που προστατεύει την οικονομική ελευθερία βλ. ιδίως Ι.Αναστόπουλου, Σημειώσεις Δημοσίου Οικονομικού Δικαίου (1986), 25 επ., Ανδρ. Γαζή, Η επίδραση του Συντάγματος επί του ιδιωτικού δικαίου, σε συλλογικό τόμο «Η επίδραση του Συντάγματος του 1975 επί του ιδιωτικού και του δημοσίου δικαίου», 1976, 12 επ., ιδίως 16 επ. Π.Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά δικαιώματα (1981) [= Δαγτόγλου, Ατομικά δικαιώματα], β', 988 επ., ιδίως 922 επ. και 1010 επ., Βελισσαρίου Καρακώστα – Ελένης Γεωργοπούλου- Αθανασούλη, Το Σύνταγμα, Ερμηνευτικά σχόλια – Νομολογία, τομ. Β', άρθρο 5, 28 επ. όπου και εκτεταμένη επισκόπηση της νομολογίας, 94 επ., Αθ. Θ. Λιακόπουλου, Η οικονομική ελευθερία αντικείμενο προστασίας στο δίκαιο του ανταγωνισμού (1981), 66 επ και ιδίως 82 επ., Αρ. Μάνεση, Συνταγματικά δικαιώματα, α', Ατομικές ελευθερίες. Πανεπιστημιακές παραδόσεις, δ' εκδ. (1982) [=Μάνεση, Συνταγματικά δικαιώματα], 114 επ. ιδίως 151 επ., Μάνεση-Μανιτάκη, Κρατικός παρεμβατισμός και Σύνταγμα, 21,24 επ. Αντ. Μανιτάκη, Το υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων κατά το άρθρο 25 παρ. 1 του Συντάγματος. Συμβολή στη θεωρία της διάσπασης του ανθρώπου σε «άτομο» και σε «μέλος του κοινωνικού συνόλου», 1981, 105 επ. και ιδίως 191 επ. Ν. Παπαντωνίου, Γενικές αρχές του Αστικού Δικαίου, 2<sup>η</sup> εκδ. 1980, 105 επ., ιδίως 110 επ. Πέτρου Ι. Παραρά, Σύνταγμα 1975 – Corpus, Νομολογία ΣτΕ. Παρατηρήσεις κατ' άρθρον, Νομοθεσία, Ι, 120 επ., Ν. Ρόκα, Η επίδραση του Συντάγματος επί του Εμπορικού Δικαίου, σε τόμο «Η επίδραση του Συντάγματος του 1975 επί του ιδιωτικού και του δημοσίου δικαίου» (1976), 37 επ., Αθανασίου Γ. Ράϊκου, Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου (κατά το Σύνταγμα του 1975), τομ. Β', Τα θεμελιώδη δικαιώματα, τευχ. Β', 2<sup>η</sup> έκδ. Αθήνα, 1984 [=Ράϊκου, Θεμελιώδη δικαιώματα], 75 επ., και ιδίως 106 επ., 132 επ., Μάνεση – Παπαδημητρίου, Κρατικός παρεμβατισμός και Σύνταγμα, όπ. π., 62 επ. Αναστ. Ι. Τάχου, Διοικητικό Οικονομικό Δίκαιο, 6<sup>η</sup> έκδ. (1990), 200 επ.

<sup>166</sup> Για την οικονομική ελευθερία και τις διάφορες εκφάνσεις της, όπως προκύπτουν από την νομολογία του ΣτΕ βλ. Μιχαήλ Βροντάκη, Προβλήματα ερμηνευτικής τακτικής του Συμβουλίου της Επικρατείας σε θέματα οικονομικού προγραμματισμού και παρεμβατισμού, σε Οι συνταγματικές ελευθερίες στην πράξη. Πρακτικά Α' Συνεδρίου της Ένωσης Ελλήνων Συνταγματολόγων 13-15 Οκτωβρίου 1983 (1983), 311 επ., όπου και πλούσιες νομολογιακές παραπομπές.

<sup>167</sup> Βλ. πρόχειρα και αντί άλλων, Μάνεση, Συνταγματικά δικαιώματα, 158-159, Μιχ. Σταθόπουλου, Οικονομική ελευθερία, οικονομικό σύστημα και Σύνταγμα παρατηρήσεις πάνω στην συνταγματικότητα του άρθρ.2 του ν. 1046/1980), Ζ' ΤοΧ (1981), 528 επ. Επίσης πρβλ. γενικότερα Διον. Καράγιωργα. Η οργάνωση της οικονομίας κατά το Σχέδιο Συντάγματος, Α' ΤοΣ (1975), 309 επ.

συνταγματικά θεσπιζόμενης οικονομικής ελευθερίας, δηλαδή περιορισμούς που ουσιαστικά να εξαλείφουν τις δυνατότητες που συνεπάγεται η οικονομική ελευθερία<sup>168</sup>.

Το άρθρο 5 Σ θεσπίζει την οικονομική ελευθερία ως μία γενική ελευθερία, χωρίς θετικά προσδιορισμένο περιεχόμενο. Γίνεται δεκτό ότι η οικονομική ελευθερία καταλαμβάνει πάντως την ελευθερία εργασίας και επαγγέλματος, την ελευθερία των συμβάσεων, την ελευθερία του ανταγωνισμού (ή ελευθερία εμπορίου και βιομηχανίας), την ελευθερία κερδοσκοπικών ενώσεων, την ελευθερία της διαφήμισης<sup>169</sup>. Η φύση της όμως ως γενική ελευθερία έχει την έννοια ότι «οι ειδικότερες εκδηλώσεις της δεν μπορούν να περιγραφούν a priori και εξαντλητικά»<sup>170</sup>. Τούτο σημαίνει ότι το άρθρο 5 Σ καλύπτει όλες τις νοητές εκφάνσεις οικονομικής δραστηριότητας, ακόμη και εκείνες που «ιστορικά σήμερα δεν έχουν εμφανισθεί»<sup>171</sup>.

Η διάταξη δεν θεσπίζει υποχρέωση του κράτους να παρέχει αγαθά οικονομικής αξίας σε οποιονδήποτε, άρα δεν

---

<sup>168</sup> Οι γνώμες σχετικά με το εάν η οικονομική ελευθερία κατοχυρώνεται από την παράγραφο 1 ή την παράγραφο 3 του άρθρου 5 Σ (ή σωρευτικά και από τις δύο παραγράφους) διχάζονται. Στην παράγραφο 3 του άρθρου 5 Σ στηρίζουν την οικονομική ελευθερία κυρίως ο Μάνεσης, Συνταγματικά δικαιώματα, ιδίως επ., επίσης ο Μανιτάκης, Το υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων, όπ. π., 200. Αντίθετη γνώμη δέχονται π.χ. οι Δαγτόγλου, Ατομικά δικαιώματα, β', 990 επ., Ράϊκος, Θεμελιώδη δικαιώματα, ιδίως 108 επ., Ρόκας, όπ.π. 40 κ. ά., ενώ π.χ. οι Λιακόπουλος, όπ. π. 67, Αναστόπουλος, όπ.π.26 δέχονται ότι η οικονομική ελευθερία στηρίζεται σωρευτικά και στις δύο παραγράφους. Η νομολογία φαίνεται να κλίνει στην θεμελίωση της οικονομικής ελευθερίας είτε αποκλειστικά στην παράγραφο 1, βλ. π.χ. ΣτΕ 3863/1978 (Ολ) 5 ΤοΣ 1979, 122 επ. ή 41/1980 (Δ'Τμ.) 7 ΤοΣ 1981, 282 επ., ΣτΕ 2956, 2957/1983, 33 ΝοΒ (1985), 1760 κ.α. είτε σωρευτικά και στις δύο παραγράφους ή γενικά στο άρθρο 5, βλ. π.χ. ΣτΕ 2193/1982, 31ΝοΒ (1980), 1790, ΤρΔΠρωτ.Αθ. 9062/1986, 29 ΕΔΚΑ (1986), 364, ΣτΕ 276/1986, 37 ΝοΒ (1989), 302, κ.ο.κ. (βλ. αναλυτική επισκόπηση της σχετικής νομολογίας σε Καράκωστα-Γεωργοπούλου, όπ. πλκ, ιδίως 102 επ., 106 επ., 109 επ.). Η συζήτηση αυτή αμφίβολης πρακτικής χρησιμότητας έτσι κι αλλιώς- δεν αφορά την παρούσα ανάπτυξη στην οποία κυρίως επιχειρείται να προσδιορισθεί αν από την οικονομική ελευθερία (την θεμελιούμενη είτε στην παράγραφο 1 είτε στην παράγραφο 3 είτε σωρευτικά στις παραγράφους 1 και 3 του άρθρου 5 είτε γενικά στο άρθρο 5 χωρίς ειδικότερη μνεία παραγράφων) προκύπτουν στοιχεία ουσιαστικά για τον προσδιορισμό της συνταγματικής έννοιας της ιδιοκτησίας.

<sup>169</sup> Πρβλ. τους παραπάνω, 108 σημ. 20 παραπεμπόμενους συγγραφείς.

<sup>170</sup> Βλ. Λιακόπουλο, όπ. π., 82, πρβλ. Δαγτόγλου, Ατομικά δικαιώματα, β', 992.

<sup>171</sup> Βλ. Λιακόπουλο, όπ. π., 82

συνεπάγεται κάποιο αχώσιμο δικαίωμα κατά του κράτους, εξασφαλίζει όμως την δυνατότητα του καθένα να αποκτήσει αγαθά οικονομικής αξίας και να δημιουργεί περιουσία<sup>172</sup>, αλλά και το δικαίωμα του καθένα να διατηρεί και να διαθέτει τα αγαθά οικονομικής αξίας και την περιουσία που δημιούργησε. Θεσπίζει δηλαδή ένα δικαίωμα που είναι ταυτόχρονα, κατά τον ηχηρό γερμανικό όρο, τόσο *bestandssicherndes Recht* όσο και *Freiheitsrecht*<sup>173</sup>.

Λογική και νομική προϋπόθεση για να έχει υπόσταση ένα τέτοιο δικαίωμα είναι η ύπαρξη κάποιας ιδιοκτησιακού χαρακτήρα σχέσης ανάμεσα στον «καθένα», δηλαδή τον κατά την συνταγματική αυτή διάταξη φορέα της οικονομικής ελευθερίας, και σε κάποιο αγαθό (ή κάποια αγαθά) που έχουν οικονομική αξία. Εκείνο που διασφαλίζεται ως οικονομική ελευθερία κατά το άρθρο 5 Σ είναι η ύπαρξη αυτής της σχέσης, διασφαλίζεται δεν με την διάταξη αυτή το δικαίωμα και η δυνατότητα του καθένα να δημιουργεί, μέσα στα πλαίσια του Συντάγματος, των δικαιωμάτων των άλλων και των χρηστών ηθών, τέτοιες «ιδιοκτησιακές» σχέσεις – δηλαδή να αποκτήσει περιουσία – και, ταυτόχρονα, το δικαίωμα και η δυνατότητα κάθε φορέα τέτοιας «ιδιοκτησιακής» σχέσης να την απολαμβάνει – δηλαδή να ασκεί τα περαιτέρω δικαιώματα που πηγάζουν από αυτήν, πάντοτε μέσα στο πλαίσιο του Συντάγματος, των δικαιωμάτων των άλλων και των χρηστών ηθών. Οποιαδήποτε κρατική παρέμβαση αφαιρεί πλήρως από οποιονδήποτε είτε την μία είτε την άλλη από τις παραπάνω

---

<sup>172</sup> Βλ. Λιακόπουλου, όπ. π., 68 Γεωργίου Κασσιμάτη. Η συνταγματική έννοια της ιδιοκτησίας, 215, Σταθόπουλου, Οικονομική ελευθερία, οικονομικό σύστημα και Σύνταγμα, όπ. π. 522.

<sup>173</sup> Πρβλ. Λιακόπουλου, όπ. π. 68 σημ.7.

δυνατότητες-δικαιώματα θίγει τον πυρήνα της οικονομικής ελευθερίας<sup>174</sup>.

Υπό το παραπάνω πρίσμα η σχέση του άρθρου 5 Σ με τις υπόλοιπες συνταγματικές διατάξεις που αναφέρονται σε δικαιώματα με οικονομικό περιεχόμενο (όπως ιδίως τα άρθρα 17 και 106 Σ) προκύπτει από τον γενικότερο χαρακτήρα του. Δεν πρόκειται για σχέση επικουρική, το άρθρο 5 Σ δηλαδή δεν καλείται σε εφαρμογή μόνο σε περιπτώσεις που δεν εμπίπτουν στις ειδικότερες διατάξεις<sup>175</sup>.

Αντιθέτως, η εφαρμογή των ειδικότερων διατάξεων προϋποθέτει τα λογικά και νομικά θεμέλια που μπεριέχονται, ως προς την οικονομική ελευθερία, στο άρθρο 5 Σ. Με άλλες λέξεις, η εφαρμογή, λ.χ. του ειδικότερου άρθρου 17 Σ ή του άρθρου 106 Σ όχι απλώς δεν αποκλείει την εφαρμογή του άρθρου 5 Σ, αλλά συνεπάγεται την ταυτόχρονη εφαρμογή του γενικότερου πλαισίου που θέτει το άρθρο 5 Σ. Το άρθρο 5 Σ. λειτουργεί ταυτόχρονα και ως διάταξη που θεμελιώνει και με θετικό τόπο την νομική και λογική προϋπόθεση (δηλαδή την δυνατότητα του καθένα να αποκτά περιουσία και να την απολαμβάνει μέσα στα πλαίσια του Συντάγματος, των δικαιωμάτων των άλλων και των χρηστών ηθών) των ειδικότερων συνταγματικών διατάξεων που αναφέρονται σε ρυθμίσεις δικαιωμάτων με οικονομικό περιεχόμενο και ως γενικός ερμηνευτικός κανόνας για κάθε συνταγματική ή άλλη νομική

---

<sup>174</sup> Για την ιδιοκτησία ως δικαίωμα και ως θεσμό, πρβλ. παρακάτω 131 επ.

<sup>175</sup> Ο Δαγτόγλου, Ατομικά δικαιώματα, β' 992 δέχεται ότι το άρθρο 5 παρ. 1 Σ «εφαρμόζεται μόνο επικουρικά: για να κατοχυρώνει δηλαδή πλευρές της οικονομικής ελευθερίας που δεν προστατεύονται από άλλες ειδικές διατάξεις του Συντάγματος», αν και παρατηρεί στη συνέχεια (όπ. π.993) ότι από την διάταξη αυτή προκύπτει και η συνταγματική εγγύηση της ιδιωτικής οικονομικής πρωτοβουλίας, οπότε όμως, τουλάχιστον ως προς την θετική συνταγματική κατοχύρωση της ιδιωτικής οικονομικής πρωτοβουλίας, είναι φανερό ότι η διάταξη δεν έχει επικουρικό χαρακτήρα.

ρύθμιση που αναφέρεται σε δικαιώματα με οικονομικό περιεχόμενο. Παράλληλα, το άρθρο 5 Σ λειτουργεί συμπληρωματικά ρυθμίζοντας ευθέως κάθε αντικείμενο που αναφέρεται σε σχέσεις με οικονομικό περιεχόμενο και δεν ρυθμίζεται από ειδικότερες συνταγματικές διατάξεις.